

НУЪМОН РАҲИМЖОНОВ

НУР — БОҶИЙЛИҚДУР

эссе

Тошкент
«Адолат»

2004

83,3(33)

Масъул муҳаррир: **Зоҳир Аълам**

Тақризчилар:

Гаффор Мўминов, филология
фанлари доктори, профессор.

1031015
291

Анвар Жўраев, техника фанлари
доктори, профессор.

Таниқли адабиётшунос олим Нўъмон Раҳимжонов эссеси-
да академик Ҳалим Усмонхўжаевнинг ҳаёти, илмий-ижодий
фаолияти ҳақида ҳикоя қилинади. Янги илмий СЎЗ шакли-
да намён бўлган назарий ғояларнинг фан тараққиётидаги
ўрни, фозил ва файзли фикрнинг шахс маънавий-интеллек-
туал камолотидаги аҳамияти асосида олимнинг иждодий
қиёфаси яратилади. Назарий фикрнинг салоҳияти ва олим
шахсияти, табиат ва жамият ҳодисаларини англаш, тушуниш
ҳамда ўзликни билиш, олам ва одамни тушунтириш билан
боғлиқ жараёнлар хусусида мулоҳаза-муҳокамалар юрити-
лади.

XX асрнинг 20-30 йиллари адабий ҳаётда салмоқли ўрин
тутган, қатоғон даври қурбони - адиб, таржимон, адабиётшунос,
публицист Санжар Сиддиқнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти
ҳамда бадиий-эстетик изланишларининг ўзига хос хусусият-
ларига оид маълумотлар, кузатишлар илк бор илмий истифо-
дага олиб кирилмоқда.

Тоға-жиян Санжар Сиддиқ билан Ҳалим Усмонхўжаев
ўртасидаги юксак инсоний муносабатларга, иждодий таъсир
ва рағбат маданиятига доир фикрлар ҳам алоҳида бобни таш-
кил этади.

Рисола Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси ака-
демиги Ҳалим Усмонхўжаев таваллудининг 85 йиллигига ба-
ғишланади

Н 1201000000 - 022 -2004
(04) - 2004

© Ўзбекистон Республикаси Адлих
вазирлиги ҳузуридаги «Адолат» наш-
риёти, 2004 йил.

20 05
985
A

Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Mh
--

2
60

академик
Ҳалим Ҳайдарович
Усмонхўжаев
(1919 - 1993 й. й.)

Академик Ҳалим Усмонхўжаев ҳаёти ва фаолиятининг асосий саналари

Ҳалим Ҳайдарович Усмонхўжаев 1919 йил 20 ноябрида Тошкент шаҳрида туғилди.

1937 йил. Енгил саноат билим юртининг ишчи факультетини тугаллади.

1942 йил. Тошкент самолётсозлик заводи ишчиси.

1942-1946 й.й. Тошкент шаҳар савдо бўлимида, Енгил саноат вазирлигига қарашли Тошкент вилоят савдо ташкилотларида электромонтёр, нозир ва катта нозир. Тошкент вилояти пахта тайёрлов трести қошидаги савдо бошқармаси бошқарувчисининг ўринбосари.

1946-1949 й.й. Ўзбекистон Республикаси маориф вазирлигининг Ўзбек маориф таъминот гуруҳи раҳбари.

1950 йил. Тошкент Тўқимачилик институтини тугаллади.

1950-1952 й.й. Тошкент Тўқимачилик институти «Машиналар ва механизмлар назарияси, тўқимачилик машиналарини лойиҳалаш» кафедрасининг ассистенти; илмий текшириш секторининг бошлиғи.

1952-1954 й.й. СССР ФА (Ҳозирги Россия Фанлар академияси) машинашунослик институтининг аспиранти.

1954 йил. «Автоматик тўқув дастгоҳлари кинематикаси ва динамикасининг баъзи масалалари» мавзуида техника фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация ёқлади.

1954-1961 й.й. Тошкент Тўқимачилик институти «Машина ва механизмлар назарияси, тўқимачилик машиналарини лойиҳалаш» кафедрасининг ассистенти, катта ўқитувчиси, декан муовини, декан, доценти.

1954-1977 й.й. Машина ва механизмлар назарияси муаммоларига бағишланган Бутуниттифоқ йиғинлар иштирокчиси.

1961 йил. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси механика (Ҳозирги М.Т.Ўрозбоев номидаги механика ва иншоотлар сейсмик мустаҳкамлиги) институти «Машина ва механизмлар назарияси» лабораториясининг мудури.

1965 йил. «Машина ва механизмлар назарияси» мавзуда техника фанлари доктори илмий даражасини олиш учун докторлик диссертациясини ёқлади.

1967 йил. Профессор илмий унвонига эга бўлди.

1968 йил. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг мухбир аъзоси этиб сайланди.

1968-1974 йй. Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат институтида ўриндошлик бўйича кафедра бошлиғи вазифасини бажарди.

1969 йил. СССР (Ҳозирги Россия) Фанлар академияси «Машиналар системаси-тизими ва назарияси» Илмий кенгашининг аъзоси.

1969 йил. СССР (Ҳозирги Россия) Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги «Машина ва механизмлар назарияси» илмий-методик кенгашининг аъзоси.

1970-1978 йй. Тошкент шаҳар партия қўмитаси қошидаги халқ университетлари Кенгашининг раиси.

1972 йил. Машиналар назарияси халқаро уюшмасининг миллий қўмита аъзоси.

1972-1987 йй. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълими вазирлигига қарашли машина-механизмлар назарияси ва машинасозлик жараёнлари секциясининг раиси.

1973 йил. «Ўзбекистон энциклопедияси» катта редакция кенгашининг ҳайъати аъзолигига сайланди.

1974 йил. Ўзбекистон Республикаси касаба уюшмалари кенгашининг фахрий китобига номи киритилди.

1976 йил. «Хурмат Белгиси» ордени билан мукофотланди.

1976 йил. Ўзбекистон Республикаси Халқ Хўжалиги Ютуқлари Кўргазмасининг II даражали дипломи билан тақдирланди.

1976 йил. Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари олий ўқув юртларининг машина ва механизмлар назарияси кафедралари мудирлари, муаллимлари иштирокидаги жумҳуриятлараро минтақавий семинар-кенгаш ташкилотчиси ва раис муовини (Олма-Ота шаҳри).

1977 йил. Машина ва механизмлар назариясига бағишланган Биринчи съезд ташкилий қўмитаси аъзоси (Олма-Ота шаҳри).

1977 йил. Руминияда бўлиб ўтган машина ва механизмлар назариясига оид Халқаро симпозиум иштирокчиси.

1978 йил. «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ахбороти» журнаlining техника фанлари бўйича редколлегияси аъзоллигига сайланди.

1979 йил. Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари олий ўқув юр்தларининг машина ва механизмлар назарияси кафедралари мудирлари ва муаллимлари иштирокидаги жумхуриятлар аро иккинчи семинар-кенгаш ташкилотчиси ва ташкилий қўмита раиси (Тошкент шаҳри).

1979 йил. Ўзбекистон Республикаси Олий ўрта маҳсус таълим вазирлигининг Фахрий Ёрлиғи билан мукофотланди.

1982 йил. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвони билан тақдирланди.

1982 йил. «Фахрли ихтирочи» кўкрак нишони берилди.

1983-1987 й.й. Машина ва механизмлар назариясига бағишланган Халқаро конгреслар иштирокчиси (Нью-Дели – Ҳиндистон, Севилья – Испания).

1984 йил. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоллигига сайланди.

1972-1985 й.й. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Механизмлар назарияси ва пахта териш машиналари бўйича илмий кенгаш раиси.

1984 йил. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси механика ва жараёнларни бошқариш бўлимининг бюро аъзоси.

1985 йил. «Пахта комплекси ва машиналар назарияси» бўйича илмий кенгаш раисининг ўринбосари.

1985 йил. Ўзбекистон Республикаси Абу Райхон Беруний номидаги Давлат Мукофотлари қўмитасининг фан ва техника бўйича аъзоси.

1986 йил. СССР (ҳозирги Россия) ФА механика ва технология жараёнлар муаммолари бўйича Илмий кенгаш аъзоси.

1986 йил. Назарий ва амалий механика бўйича Бутуниттифоқ VI съезд ташкилий қўмитасининг аъзоси.

МУАЛЛИФДАН

XX аср ўзбек илм-фани тараққиёти тарихи ҳақида гап кетгудек бўлса, аввало, Республикамиз Фанлар академияси, университетлар, олий ўқув юртларининг ташкил этилиши, геология, хусусан, нефт ва газ, олтин, рангли ва қимматбаҳо металллар конларини аниқлаш, математика, ядро ва қаттиқ жисмлар физикаси, астрономия, микробиология, органик ва ноорганик ўсимлик моддалари кимёси, сейсмология, тарих ва археология, фалсафа ва шарқшунослик каби фан соҳаларида яратилган улкан кашфиётлар кўз ўнгимизда гавдаланади. Янги-янги фан тармоқларининг, илмий йўналишларнинг вужудга келиши, энг муҳими, Ҳабиб Абдуллаев, Тошмуҳаммад Қори Ниёзий, Собир Юнусов, Обид Содиқов, Тошмуҳаммад Саримсоқов, Саъди Сирожиддинов, Содиқ Азимов, Муҳаммад Ўрозбоев, Ҳалим Усмонхўжаев, Ҳоди Зариф, Порсо Шамсиев, Ёлқин Тўрақулов, Пўлат Ҳабибуллаев, Саидкарим Зиёдуллаев, Абдумубди Султонхўжаев сингари ўнлаб олимларнинг муборак номлари, улар яратган илмий мактаблар, улкан самаралар, қутлуғ изланишлар бор бўй-басти билан намоён бўлади.

Фан тарихи ҳақида сўз очилса, у гўзал ғоялар, илмий ҳақиқатлар силсиласи, бетакрор шахсиятларнинг юзага чиқиши тарихи ҳамдир, дегинг келади. Олим мантиқий тафаккур воситасида ўзлигини, мушоҳада-кечинмаларини ифодалабгина қолмайди. Шу билан баробар, дунёни англашга, очун гўзалликларини идрок ва ифода этишга, барру бахрлар ҳақиқатини тушунишга ҳамда тушунтиришга интилади. Шу маънода, назарий ғоялар, илмий ҳақиқатлар ҳам беназир ва бетакрор гўзаллик ҳодисаси. Алалхусус, фан тарихи бу - гўзалликлар тарихи ҳамдир.

Илмий-назарий ғоялар, ҳақиқатлар, кашфиётлар бу- факт ва маълумотларга, далилларга, таҳайюлларга, таҳлил ва тасдиқларга таянган реал дунёнинг акси жилоси. Шу босдан ҳам у нурдек азиз ва мубориз. Ушбу гўзалликлар моҳиятини англашга интилиш бизни ҳамиша маънан юксалтиради. Шу маънода, дунёнинг боқийлиги, ҳаётнинг гўзаллиги, тирикликнинг эзгулиги учун бош меъзон бир-

гина офтоб нурлари, десак камлик қиларкан. Яна кўнгил нури, қалб қўри ҳам керак экан. Ёлғиз инсон зурриёдининг муттасил комилликка интилишида авлодлар ўртасидаги нурли робиталарни, ижтимоий адолатнинг синмаслигини кўраемиз.

Илм-фанда назарий гоёлар устозлар ҳаётининг умрзоқлигини белгилайди. Шогирдлару ворислар асарларида устозлар умрининг давомини кўраемиз. Бу - умрларнинг ёруғ саодати, демакдир.

Академик Ҳалим Усмонхўжаевнинг шахсияти ва илмий-ижодий фаолияти ушбу ҳақиқатни яна бир қарра тасдиқлайди. Устознинг кўнгил нурлари бугунги кунда ворислари ва шогирдлари изланишларида давом этмоқда. Илмий мактабнинг фан тармоқларию сўқмоқларидан, булоқларию ирмоқларидан бошланган йўллари чароғон этмоқда.

Ушбу рисоланинг юзага келишида қимматли маслаҳатлари, тансиқ хотиралари, ҳужжатлар билан сидқидилдан ёрдам кўрсатган исломшунос олим, давлат ва жамоат арбоби Шамсуддинхон Бобохоновга (худо ўз раҳматига олган бўлсин), Абдуҳаким Усмонхўжаевга, тарих фанлари номзоди, доцент Козим Умаровга, геология-минералогия фанлари доктори, профессор Баҳодир Сиддиқовга, дўстим Амирсаид Усмонхўжаевга ташаккурлар билдираман.

ФИКР – КЎНГИЛ НУРИ

(муқаддима)

Оллоҳ осмонлар ва Ернинг нуридир (яъни уларнинг барчасини ёритиб, кўзга кўрсатиб - йўқдан бор қилиб тургувчидир). У зот нурининг (мўмин банда қалбидаги) мисоли худди бир тоқча, унинг устида бир чироқ, бу чироқ бир шиша ичида, у шиша гўё бир дур юлдузга ўхшайди... Оллоҳ Ўзининг (бу) нурига Ўзи тоқлаган кишиларни ҳидоят қилур.

Қуръони Карим. Нур сураси, 34 оят.

Маънавий камолот ҳадлари бўлмаганидек, хоҳ илмий ёки бадиийми, хоҳ назарий ёки публицистикми, тафаккурнинг ҳам андазаси йўқ. Рассом фикрлари билан кечинмаларини ранглар, бўёқлар воситасида ифодалайди. Ҳайкалтарош гилтупроқ, созанда оҳанглар, шоир-ёзувчи сўзлар орқали ўзлигини намоён этади. Табиий фанлар мутахассиси - механик олимлар ҳам муайян формулалар, қонуниятлар асосида иш юритса-да, илмий-манتيқий фикрларга бадиий тафаккур қанот бахш этади. Назариётчининг юзага чиқарган формуласидан беҳад севинган ҳамкасби, “қойил мунчалар гўзал”, дея дўпписини осмонга отади.

Эътибор берайлик-а, оддий рақамлар ҳам фикрлаган аснода беҳад чиройли бўлиб кетади. Кўзларни, дилларни қувончга тўлдириб, лов-лов ёна бошлайди. Олимнинг юрагию шури рақамга кўчган пайтда улар беихтиёр равишда куйлашга тутинади. Бу - рақамлар ҳам сеҳрли салоҳият касб эта бошлаганидан, туйғуларга, тафаккурга айланганидан, аслида.

Тўғри, аниқ формулаларда мужассамлашган гўзаллик ўрол Тансиқбоевнинг манзара картиналаридан ёки Чингиз Аҳмаровнинг Шарқ гўзаллари акс эттирилган миниатюра-суратларидан, ёхуд мусиқадаги, айтайлик Турғун Алиматов танбур ва сатода ижро этган куйлар тароватидан фарқ қилади, албатта. Қадим-қадимдан илми нужум - астрономия фани нафис санъат турларига киритилганлиги ҳам бежиз эмас. Зеро, ой ва юлдузлар, офтоб жамоли

гўзаллик тимсоллари сифатида шеър ва дostonларни, байроқлару муҳташам бинолар пештоқини безаб келаётир.

Булар бежиз эмас, албатта. Негаки, графика чизиқларю аниқ рақамли формулалар, назарий ғоялару муайян қонун-қоидалар – хом хаёллар меваси эмас, йўқ. Улар, маълум шакл-шамоил касб этган туйғулар сурати, тафаккур мевалари. Негаки, улар ҳаётнинг ўзидан олинганлиги боисидан ҳам, одамлар тириклигини гўзаллаштиришга қаратилганлиги учун ҳам азиз ва қадрли. Агар, улар, ҳаётнинг инкишофи бўлмаганида эди, ҳеч қандай маъно-моҳият касб этмаган бўлурди.

Дарҳақиқат, илмий ижод, хусусан, назарий ғояларнинг юзага келиши, амалиётда восил бўлиши кўп жиҳатдан бадий ижодга уйқаш. Биргина механик олимлар, хусусан, академик Ҳалим Усмонхўжаевнинг илмий-ижодий изланишлари билан танишган ҳар бир ихлосманд мароқли бу уйқашликни кузатиши мумкин. Механиклар ўз назарияларини ҳаётдан, реал воқелигимиздаги уйғун жиҳатлардан олиб, ўрганишади. Шу боис, назарий ғоялари гўзаллик қонуниятлари асосида юзага чиқганидан завқланади. ҳайратга чўмади. Гўзаллик ҳақидаги тасаввур ва тушунчалар асрлар оша ўзгариб, тусланиб, товланиб келаётир. Илмий-назарий ғоялар ҳам шунга монанд; ҳаётдагидек кўркем ва рангин. Одамлар, давр ва жамиятнинг диди-савиясини маълум миқёсларда акс эттиради.

Назарий ғояларнинг ривожланиш хусусиятлари, аслида, илмий ҳақиқатлар нақадар гўзаллигини англаш, идрок ва ифода этиш силсиласи ҳамдир. Ҳар бир ақл эгаси маънавий-интеллектуал салоҳиятининг кўзгуси; сажия-имкониётларининг жилоси, дегинг келади. Теша тегмаган ҳар бир фикр, у бадий ижодга мансуб бўладими ёки илмий изланишларгами, барибир, тафаккурнинг ёруғ тонглари, демакдир. Ҳаётимизнинг ҳар бир куни тонг билан бошланади. Баҳор ёки ёзми, куз ёки қиш тонглари бўладими, ҳеч бири айнан такрорланмайди. Бир-биридан файзли ва шукуҳли. Зеро, гул-гул очилиб, чарақлаб келган баҳорий тонгларнинг севинчлари, ранглари, маънолари офтоб зарралари мисол бекарон.

Тонгнинг бош аломати, устивор хусусияти - офтоб жамоли билан. Йил ўн икки ой - ҳар бир кунни офтобсиз тасаввур қилиш мумкинми, асло! Мабодо, офтоб кўк токидан кулиб боқмаса, қут-барака, риск-рўз уруғлари - нур зарраларини ер юзига йўлламаса тириклигимиз барҳам топади. Шу боисдан бўлса керак, азал-азалдан мўйсафидлар: “Худонинг берган куни, шукр қил”, дейишади. Шу боисдан бандаи мўминнинг Фикр-Шукр-Зикр этиши унга насиб қилган, пешонасига битилган ёруғ саодат.

Табиат мўъжизакор, олманинг ириши уруғига тушган қуртдан бошланади. Дарахтнинг қуриши илдизига заҳа этишидан. Одамзот ҳаёти ҳам табиат ҳодисаларининг ўзламчи кўринишидек, бошқача йўсиндаги давомидек туюлади. Тирикликдаги ҳар бир унсурнинг заволию иқболи ўз табиатида яшар экан. Тун оғушида кун, ёруғлик қўйнида қора соялар яширингани мисоли. Ёхуд, тулкининг териси - ўзининг душмани.

Нурнинг чеҳрасини ҳаммамиз кўрганмиз, ва лекин босган қадамларини, ибтидосию интиҳосини кузатганлар бормикан?! Бу очунда ёруғликнинг ҳам рақиби бормикан? Ҳайратланарли мўъжиза шуки, ёлғиз Нурнинг кушандаси йўқ. Ёруғлик завол билмас.

Илк баҳор тонги. Осмон кўнгли тўлиқиб кетади. Ер ҳақриқиб, суюнчи ичига сиғмай, энтикиб-энтикиб нафас олади. Дов-дарахтларнинг совуқ, жунжиккан вужудида, сершоҳ томирларида ҳаёт суви югуради. Қиёқ майсалар, барра ўтўланлар киприкдек таранг қадди-бастини кўтариб, ўзини офтобга танитишга ошиқади. Қалдирғочлар вижир-вижир, чумчуқларнинг турфа овозлари гулларнинг анвойи атрига, тонг нафасига, офтоб зарраларига қўшилиб кетади.

Бугунги тонг шомга бориб хотирага айланади. Кимдир ўтган дамлар шукронасидан кўнглига кўр олади; яна кимлардир ўтган аснолар қадридан самаралар орттиради. Ўтган ҳар бир лаҳза эслашга арзигулик, тотли тарихга айланади. Илло, кунларимизнинг ҳар бир саҳифаси бизга эшигини ёпади.

Хотиралар шиша гулдоннинг сочилиб кетган парча-парча синиқларини эслатади. Уни ўтган кунлар гирдобидан,

воқеа-ҳодисалар қунидан биттама-битта ажратиб, жой-жойига қўйиб, асл ҳолида тиклаб, анвойи гуллар тақдим этиш ғоят мушкул вазифа.

Шу боисми, хотиралар - умр зийнати, дейишади. У ҳаёлдан кўтарилган воқеа ҳодисаларни, суҳбату мулоқотларни, ўзаро муносабату кечинмаларни хотирага жам қилишдан иборат эсдаликлар тизими эмас. Шу маънода, бошдан кечган ҳамма ўтмиш дамлари хотира ҳуқуқига эга эмас экан. Бошдан нималар кечмайди, тушга нималар кирмайди.

Йиллар ўтган сайин одам ортига қараб-қараб олишга эҳтиёж сезаркан. Не бахтки, ўша олис воқеалар оғушига қайтар экансан, бетакрор лаҳзаларни яна бошингдан кечирасан. Туйғулар, кечинмалар, мушоҳидалар қайтадан жонланади. Бир неча ўн йиллар бурун ўтган ҳодисалар кўз ўнгингда қайталанеди; қаддини ростлайди. Не саодатки, хотираларнинг сеҳри-салоҳияти боис олис кечмиш бирмабир кўз ўнгингда суратлана боради. Қайтадан ўша воқелик бағрида яшагандек бўласан.

Хотиралар бу - олис йиллар бағридан ловуллаб ўтиб келиб, қалбимизни ёритаётган шуълалар муждаси. Ўтган ажлодлар, қадрдонлар, ҳешу ақраболар бир сўз билан айтганда, нурли чеҳралар ёди. Шу боисдан ҳар қандай воқеа-ҳодиса одамлар билан тирик, одамлар ёди билан нурли.

Одамларни эсласанг олис йиллар пучмоғидан кечмиш ёғдуси кўнглингга оқиб кела бошлайди. Ўтган йилларни кўз ўнгингда тиклар экансан, йўллар, йўлдошлар, тақдирлар ёруғ қиёфаси билан бугунги ҳаётимизни бойитади. Хотиралар ўтган йиллар нурини бугунги кунимизга олиб келиб боғлайди. Ва шу жараёнда бугунги насллар кўнглида ёнган чироқларнинг пилигини кўтаради. Келгуси насллар ҳаётига йиллар мағзи сифатида янги маъно, янги тўлқин олиб киради.

Хотиралар бу - халқ тақдири, миллат иқболи билан боғлиқ маънавий мерос. У маданиятимиз тарихига, тарихий ҳақиқатга даҳлдорлиги боис ҳам ардоқли.

Шу жумладан, Ҳалим Усмонхўжаевнинг илмий-назарий ғоялари, тадқиқотлари халқимиз юмушига камарбас-

та. Ҳар кимнинг фикр юритиш тарзидаги сўнги нукта тирикликнинг оҳиратини англамайди, албатта. Зеро, асл олимнинг ҳаёти, бу - тафаккур гуллари. Фикр эса, асло қаримайди, туйғулар сўлмайди. Гулнинг ўзи қовжирасада, таровати гул-гул ловуллаб тураверади. Олимнинг назарий ғоялари ҳам маънавиятимизни безаб, яшнаб қолаверади. Сийрати гўзал - туси яхшидан тугилма, дейишгани бежиз эмас.

НУР – ЁРУҒЛИКНИНГ УРУҒИ

Бу ёруғ дунёда қанчадан-қанча фан тармоқлари, илм шаҳобчалари бўлмасин, табиат, жамият ва инсон уларнинг қизиқиш, ўрганиш асосидир. Илмда эришилган самаралар жамиятни янада гўзаллаштиришга, инсонни эса комиллик мақомига кўтаришга хизмат қилади. Зеро, гўзалликнинг моҳияти асл ҳақиқатдир.

Ғоялар, тақдирлар тарихи - фанлар тарихини ҳам ташкил қилади. “Олимнинг ҳаёти”, “Олимнинг умр йўллари”, “Олимнинг қисмати” деганда, асосан, одатдаги тириклик шеваларига ўхшамаган, одамлар шуурини, зикрини банд этган ўйлари, кечинмалари бирма-бир варақлана боради.

Катта шахслар босган изларнинг ҳаммасидан ҳам гуллар унавермаган. Ва лекин, уларда ёруғликнинг умрини узайтирадиган нур бор. Илм-фан тармоқларини олға силжитадиган кўнгил таянчлари бор. Миллатнинг илмий салоҳиятини оширадиган, назарий тафаккур равнақини белгилайдиган, онг-шуурини бойитадиган фикр чўғлари бор. Илмий ғояларнинг пўканак босишига йўл қўймайдиган тафаккур уруғлари бор.

Илмий ҳақиқатлар дастлаб олимлар онгини ёритганлиги боисидан тақдирини шараф шуълаларига буркаб келади. Шу боис катта кашфиётларгина эмас, уннинг урвоғичалик самаралар ҳам маънавий гўзаллик меваларидир.

Ҳалим Ҳайдар ўғли етмиш тўрт йил умргузаронлик қилди. 1919 йил 20 ноябрь куни Тошкент шаҳрининг Чақичмон маҳалласидаги Ҳайдархўжа ака хонадонида дунёга келди. Шу куни осмон тўла юлдузлар қаҳқашонига митти шуъла келиб қўшилди. Бу - Ҳалим Ҳайдар ўғлининг юлдузи эди. У ёритқичлар силсиласидан ўз ўрнини

топди. Бугун ҳам зурриёдларию илми толиблар ҳаётига ёғду сочиб турибди. Меҳр шуълалари ила йўлларини ёри-тиб келаётир.

Ёмғир томчилари - сувнинг уруғи. Ўша, салқин куз куни ёққан ёмғир томчилари, бу - солиҳ фарзандни қутлаб сочи-лаётган табиатнинг севинч сочқилари эди, аслида. Ҳалим Ҳайдар ўғли 1993 йил баҳорида фоний дунёдан боқий ду-нега риҳлат этди. Фалакнинг қушойишини қарангки, ўшанда ҳам худди туғилган кунидагига ўхшаш ҳаво намхуш эди. Шивалаб ёмғир ёғиб турди. Бу фақат, юлдузлар бағридан силқиган осмоннинг кўз ёшлари эди.

Ҳалим Ҳайдар ўғлининг танглайини илм билан кўта-ришган экан. Бешиқдан тобутгача илм излади.

* * *

Дарахтларни силкитгандек бекарон коинотни ҳам вақ-ти-вақти билан силкитиб турадиган қудратли куч бор экан. Шу боис сайёралар, юлдузлар, буржлар икки кўздек бир-бирига боғланиб қолди. Қарангки, ёруғ бир шуъла юлдуз-лар буржидан узилиб, тўппа-тўғри ерга учиб кела бошла-ди. Турфа-турфа сайёралар чақирди; бироқ боқмади, ўз йўлидан қолмади. Шода-шода юлдузлар имлади ва лекин қарамади, ўз йўлидан адашмади.

Ер меҳри уни ўз оғушига чорлаётган эди. Шуъла ерга қараб учиб келаверди. Шамоллар девори дуч келганда си-мирди; булутлар тошга айланиб йўлини тўсганида кемир-ди. Охири ернинг бағрига етишганда кўзлари қувончдан ёниб чарақлади. Чўғ мисоли ловуллаб тупроқ оғушига отил-ди, сингиб кетди.

Мўъжиза-да. Шуъла қадрдон муҳитга тушган эди. Шу тупроқда у ўзлигини топди. Баҳор келди. Бу олам ижод-кори япроқлару майсалар, жилғалару дарёлар, гуллару да-рахтлар, паррандаю даррандалар, сокин кўллару уммонлар, тоғ-тошлару вулқонлар, шамоллару бўронлар... тилида сеҳ-рли сўзлай бошлади. Беқиёс таровати билан жилваланди. Ана шундай хуш айёмда тупроққа сингиб кетган чўғ шуъ-ла дарахти бўлиб униб чиқди. Тупроқ шарофати, офтоб саҳовати, оби-ҳаёт инояти билан бўй-бастини кўтарди, қад-дини ростлади.

Ибтидосиз ва интиҳосиз ҳаёт кўшиғини ўзига хос сирли тилда куйлай бошлади. Қийғос гуллади, ғунча тугди, ҳосил берди. Қалб кўзи бўлиб қадр топди. Одамлар кўнглига шуъла бўлиб кириб борди. Кулбаларга, хонадонларга, дастурхонларга ёруғлик бўлиб тўкилди.

Шуъла ёруғлик тимсолида ўзининг иккинчи умрини, завол топмас ҳаётини бошлади. Мачитнинг сўфиси тахлит овози маҳалласидан ташқарига чиқмайдиган тор қобигга ўралган олим нухалар, отасидан қолган бир бурда шапарак айвонни бепоён бошпанам деб билганлар, гадой тўрвасидек хувуллаган уй-жойларидан остона хатлаб кўчага чиқолмайдиган, икки қадам нарини кўролмайдиган, занжирга боғланган кимсалар...

Бирни кўриб фикр қил, мингни кўриб шукр қил, деганлари шу бўлса керак-да. Ёруғлик дарахти шуъланинг бир умр талпинган, таянган ва ўзлигини таниган ватани бўлиб қолди.

Ҳалим Усмонхўжаевнинг ҳаётига, илмий-ижодий фаолиятига назар ташлаганда беихтиёр ўша шуъланинг бошидан кечган бахтли қисмати кўз ўнгингда гавдаланади.

Ҳалим Ҳайдар ўғли илм-фанда ўз ўрнини топгунга қадар тирикчилик кўчаларини кўрди. Дастлаб, 1942-46 йиллар самолётсозлик заводида электромонтёр бўлиб ишлади. Сўнгра Тошкент шаҳар савдо бўлимида катта нозир сифатида фаолиятини давом эттирди. Ўзбекистон Республикаси тўқимачилик саноати вазирлигига қарашли пахта тайёрлаш трести қошидаги Тошкент вилояти савдо бошқармаси бошқарувчисининг ўринбосари, Республика маориф вазирлигининг “Ўзбекснабпрос” гуруҳи бошлиғи бўлиб ишлади. 1950 йили Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтини битиргач, тақдири илм-фан билан чамбарчас боғлиқлигини чуқур ҳис этди. У ўзлигини, умрининг маъносини илм-фандан топди. Механика илми, механизм ва машиналар назарияси соҳаси Ҳалим Усмонхўжаевнинг бир умрлик эътиқодига айланди. Маънавий таянчи бўлиб қолди.

Излаганга толе ёр, деб бежиз айтишмайди. Ҳалим Усмонхўжаев қаламига мансуб учта монография, “Механизм ва машиналар назарияси” (Олий ўқув юртлари учун дарслик 1962, 1970, 1981-йилларда нашр этилди), “Механизм-

лар динамикаси”, “Ўзгарувчан структуралар механизми”, “Механика ва техника инсон хизматида”, “Пахта сирлари ва сеҳрли механизмлар” сингари рисолалар, беш юздан зиёд илмий-назарий ҳамда оммабоп мақолалар яратилди. Саксондан ортиқ ихтирога муаллифлик гувоҳномалари олинди. Қирққа яқин фан номзодлари, ўндан зиёд фан докторлари Ҳалим Усмонхўжаев раҳбарлигида диссертацияларини ёқлашди. Устоздан оқ фотиҳа олишди. Ҳалим Усмонхўжаев шогирдлари орасида илмий муассасалар, олий ўқув юртларининг раҳбарлари, лаборатория ва бўлим мудирилари, деканлар фан ва техника соҳасида, халқ хўжалигининг ўнлаб тармоқларида фаолият кўрсатишмоқда. Улар устоз ёққан илм чироғининг ёғдуларини кўнгилларга таратаётган, келажак наслларга етказётган олимлар.

Умр оқар сув, деганларича бор. Йиллар елдек келиб, селдек ўтаверар экан. Кимдир бир чимдим умри бадалида боғ-роғлар бунёд этади. Шаҳарлар барпо қилади, чўлу биёбонларга сув чиқаради. Асов дарёлар белига камар боғлаб нурхоналарни юзага келтиради; кўприклар солади. Китоблар ёзиб ёруғ умридан ловуллаган алангалар ҳосил қилади. Бир бурда умрини гулханларга айлантиради.

Шоир Масрур таъкидлагандек:

*Асрлар кетидан ўтар асрлар,
Одамлар изини босаркан инсон.
Сочилар тожу тахт, синар қасрлар,
Не боқий, авлодми ёки шуҳрат-шон?
Ўчмасдан, чўкмасдан, кул бўлмай фақат
Нур мисол дунёда қолар барҳаёт,
Пешонага битилган ҳақ-ёзуқдир,
Бу ҳам асли насиб этган бир тақдир.*

Бу очунда салтанатлар, сулолалар, мафкуралар бир-бири билан ўрин алмашиниб келади. Ҳайратланарлиси шундаки, гўзаллик, эзгулик, адолат ғоялари асрлардан-асрларга, замонлардан-замонларга, кўнгиллардан-кўнгилларга ўтиб, боқий яшаб келаётир.

Не тонгки, одамлар ўтади, авлодлар ўтади ва лекин, улар эъзозлаган умумбашарий қадриятлар боқий яшаб қолади. Одам кексайиши, жисми қартайиши мумкин. Ва лекин, маъ-

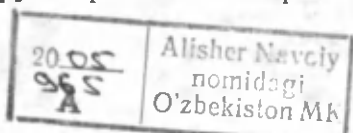

навий қадриятларни улуғлашга қаратилган фикр қаримайди. Халқимизнинг маънавий-ахлоқий бойлигини кўз-кўз этувчи илмий-назарий ғоялари йиллар тўзонига дош бериб, бардам яшаб қолаверади. Академик Ҳалим Усмонхўжаевнинг илмий ғоялари ҳам шунга монанд. Улар қаримайди, юз-кўзлари салқимайди.

Тафаккур - бамисоли нур. Ёруғликнинг сўнмас шуъласи Ҳалим Ҳайдар ўғлининг юрагига чўғ солган, дилига жойланган экан. 1950 йили Тошкент тўқимачилик институтини тугаллагандан кейин келажаги илм-фан билан омукталигини чуқур ҳис этди. Шу илмгоҳ таркибидаги илмий тадқиқот секторига етакчилик қила бошлади. Сўнгра “Механизм ва машиналар назарияси” кафедрасининг ассистенти сифатида фаолиятини давом эттирди. Кўпдан бери кўнглида тугилиб келган орзулари аста секин ушала бошлади. Россия (собик СССР) Фанлар академияси Машинасозлик институтида академик И.И.Артоболевский билан М.Т.Ўрозбоевлар раҳбарлигида аспирантура таҳсилини давом эттирди. Бекарон илм уммонидан ўзининг жавоҳир сўзини топишга, ўз йўлини очишга жазм этди. Ҳар ким ўз уйида яшагани сингари ҳар бир олим ўз ғоялари оғушида камол топади. Иморатнинг қадди-басти, умрзоқлиги тамал тошига, пойдеворнинг мустаҳкамлигига боғлиқ. Ҳалим Ҳайдар ўғли механизм ва машиналар назарияси илми асосларини эгаллашга киришди.

Астойдил чекилган заҳмат ўз самараларини бера бошлади. 1954 йили “Автоматик тўқув дастгоҳлари кинематикаси ва динамикасининг баъзи масалалари” мавзuida техника фанлари номзоди диссертациясини муваффақиятли ёқлади. Тошкент Тўқимачилик институтининг “Механизм ва машиналар назарияси ҳамда тўқув машиналарини лойиҳалаш” кафедрасида ассистент, катта ўқитувчи, доцент лавозимларида фаолиятини давом эттирди. Декан ўринбосари, декан вазифаларида эса илм-фан ташкилотчисидек тансиқ салоҳиятини намоён эта борди.

Жаҳон миқёсида механизм ва машиналар назариясининг долзарб масалалали бўйича ўтказилган қатор анжуманларда, конференцияларда маърузалари билан иштирок

этди. Атоқли фан намоёндаларининг назарига тушди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Механика институти (ҳозирги М.Т.Ўрозбоев номидаги механика ва иншоатлар сейсмик мустаҳкамлиги институти) “Механизм ва машиналар назарияси” лабораторияси мудирини (1961 йилдан) ва умрининг охиригача ўзи ташкил этган “Пахтачилик машиналари назарияси” йўналишига раҳбар сифатидаги фаолияти олимнинг қизиқишларини бир ўзганга солди. Бир қатор ёш истеъодларни ўз атрофига бирлаштирди.

1965 йили “Машина ва механизмлар назарияси” мавзусида техника фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация ёқлади. Орадан бир йил ўтиб профессор унвонига сазовор бўлди. 1968 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 1984 йили эса академик этиб сайланди. Илмий-педагогик фаолиятининг кўп йиллик самаралари сифатида 1962 йили ўзбек тилида “Механизм ва машиналар назарияси” номли дарслик яратди. Тўлдирилган, қайта ишланган, мукамаллаштирилган тарзда уч марта нашр этилди. У муҳандис мутахассисларни камол топдиришда асосий қўлланма бўлиб қолди.

Эл-юрт назарига тушиш ҳар кимнинг кўнглига жойланган нурнинг салоҳиятига, муттасил ўқиб ўрганишга, тинмай изланишлар олиб боришига боғлиқ экан. Йўқса, олий ўқув юртида ўқиб, олий маълумотлик дипломини олганларнинг барчаси профессор ёки академик бўлиб кетаверарди. Ваҳоланки, илм-фаннинг баланд маснади худо ёрлақанга, эли алқанга, пешонаси чарақлаган шахсларгагина насиб этар экан.

Жовдар жойига тушса буғдой бўлади, деганларича бор. Илми толиб табиатидаги ёруғ интилишни юзага чиқарган омиллар бу - катта истеъдод, оилавий ҳамда илмий-маърифий шароит бўлди. Мазкур муҳит Ҳалим Ҳайдар ўғли кўнглидаги куртакни ўстирди, шигил мевалари ларзон илм дарахтига айлантди.

Ўзбекистонда механизм ва машиналар назарияси бўйича мактаб яратган олимнинг маънавий мероси нафақат мамлакатимизда, шу билан бирга хорижда ҳам эл-юрт хизма-

тида. Булар олимнинг илмий парвозини таъминлаган нурли қанотлари.

Олим ҳаёти файзли кечди. Илмий маърузалари, мақолалари, рисоалари монографиялари, тадқиқотлари фанда айтилган янги сўз бўлди. Механизм илми пахта саноати комплексининг пахтани териш, чигитидан толасини ажратиш, ип йигириш, газлама тўқиш ва тикув соҳалари машиналарининг унумдорлигини оширишга қаратилди. Мазкур йўналишлар Ҳалим Усмонхўжаев ва шогирдлари изланишларининг моҳиятини ташкил этди. Устоз авлодлар қўнглига илмий сўздан дарахт экишга мушарраф бўлди. Бу имон, эътиқод, ҳалоллик, бокиралик заминида қад кўтарган илм чинори. У гўзалликка, маънавий комилликка, ҳаёт ҳақиқатларини кашф этишга қаратилган меҳр бўлиб гуллаяпти, ифори бўйлар таратаяпти.

Ҳалим Усмонхўжаевнинг машиналар назарияси халқаро федерацияси Миллий Комитетининг аъзоси, Механизм ва машиналар назарияси(ММН) ташкилий қўмитасининг аъзоси, Руминияда ўтган халқаро симпозиум иштирокчиси, ММН бўйича Халқаро конгресслар қатнашчиси (Нью-Дехли-Ҳиндистон, Севилья-Испания), фан-техника бўйича Бруний номидаги Республика Давлат мукофоти қўмитасининг аъзоси ва ҳ.к. фаолияти қирраларини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Ўзбек илм-фани назарий тафаккури миқёсларини кўз-кўз этишдаги хизматлари ҳам эътиборга молик. Ҳалим Усмонхўжаев қардош ҳамдўстлик давлатларида, чет элларда ўтган халқаро конференция ва конгресслар қатнашчиси сифатида теран маърузалари билан ўзбек механик олимлари мактабининг салоҳиятини намойиш эта олди. Ўзга миллатларда катта иззат-ҳурмат туйғуларини уйғота билди. Маънавий комиллик ҳадлари бекаронлигини, ҳар бир илмий мактаб унинг янги жиҳатларини намойиш этишини, чинакам закий олим фаолияти нурга етишишга интилишдан иборатлигини тасдиқлади.

Устознинг шогирдлари билан ҳамкорликдаги тадқиқотлари ММНга бағишланган мажмуаларда (1967, 1969, 1973, 1983 ва ҳ.к.) чоп этилди. Назарий ва амалий механика бўйи-

ча бутуниттифоқ съезди (Киев 1976, Олмаота 1981, Тошкент 1986) материаллари мундаражасини ташкил этди. ММН бўйича Халқаро Конгрессларда, хусусан, 1975 йили Англия, 1977 йили Руминия, 1983 йили Ҳиндистон, 1987 йили Испания ва ҳ.к. мамлакатлардаги анжуманларда ўзбек илмининг доврўғига доврўғ қўшди. Жаҳон миқёсидаги оламгир шуҳратини белгилади.

Илм-фан тарғиботчиси ва ташкилотчиси сифатидаги олим фаолияти ҳам серқиррадир. Хусусан, машиналар назарияси халқаро федерацияси миллий комитетининг аъзоси, ЎзФА М.Т.Ўрозбоев номидаги Механика ва иншоатларнинг сейсмик мустаҳкамлиги институти ҳузуридаги фан доктори ва фан номзоди илмий даражалари бериладиган ихтисослашган Илмий Кенгашнинг аъзоси, Қозоғистон Давлат Университети қошидаги фан доктори илмий даражасини беришга ихтисослашган илмий кенгаш аъзоси сифатидаги фаолияти ҳам таъкидланишга муносиб.

Сермиқёс ижтимоий фаолияти, ёш олимларни камол топдиришдаги, илм-фан тараққиётидаги хизматлари учун "Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби" фахрий унвонига сазовор бўлди. Беруний номидаги Республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Янтоқ яйдоқда, гул боғда илдиз отади, гуркирайди, деганларича бор. Ҳалим Усмонхўжаев Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат инситутида униб ўсди, камол топди. ЎзРФА Механика ва иншоатларнинг сейсмик мустаҳкамлиги институтида туп қўйиб палак ёзди; илмда ўз боғини бунёд этди.

Ҳалим Усмонхўжаев механизмлар назарияси ва машинашунослик соҳасидагина эмас, шунингдек маънавий маданият борасида ҳам катта мактаб яратди. Эйнштейн айтганидек, олимлар кашфиётлари билан очун ривожига нечоғлик таъсир кўрсатсалар, ўзларининг маънавий-ахлоқий қиёфалари билан ундан ортиқ таъсир кўрсатадилар, деган ажойиб фикрига исбот тариқасида Ҳ.Усмонхўжаев ҳаёти мисол бўла олади. Дўстлару шогирдларга, фарзандлару қариндош уруғларга, қўни-қўшниларга муомала муносабатда - у юксак инсонийлик фазилатларини ўзида мужас-

самлаштирган эди. Ҳамиша ибрат намунасини кўрсатарди. Бу ҳақда суюкли шогирди, техника фанлари доктори, профессор, Халқаро муҳандислик академиясининг муҳбир аъзоси, Тошкент Давлат Тўқимачилик ва енгил саноат институти “Механизмлар назарияси ва машина деталлари” кафедрасининг мудир **Анвар Жўраев** шундай ҳикоя қилди:

- Бешинчими-олтинчи синфда ўқиб юрган пайтимдан бери кундалик дафтар тутаман. Эшитган, кўрган, билган воқеа-ҳодисалар тўғрисида мўъжаз қайдларни ёзиб келаман. Шу жумладан, анчагина саҳифаларни устоз билан кечган бетакрор дамлар, дақиқалар энлаган. Устоз шогирдларига “ўғлим”, деб меҳр кўргизар эди.

- Қурбинг етгунча одамларга яхшилик қилинглар, - дерди устоз. Эзгулик одамнинг юзини ёруғ, умрини узок қилди...

Институт илмий кенгашининг йиғилишларими, ихтисослашган илмий кенгаш мажлислари бўладими, устознинг иштироки давраларга фойз бағишларди; самимий, дилкаш муҳит юзага келарди.

Ҳалим Усмонхўжаевда Оллоҳ таоло юқтирган фазилатлар кўп эди. Хусусан, ҳаёт билан илм-фанни ҳамиша вобаста, бир олманинг икки палласи сифатида яхлит ва бусбутун кўришга, ўрганишга, назарий хулосалар чиқаришга ҳаракат қиларди. Кўнглида куртак туккан фикрларни ҳамиша ўзи яхши билган воқеликнинг у ёки бу ҳодисалари, холатларига чоғиштирарди ва кузатишларини шогирдлари билан бўлишарди. Дастурхонидек кўнгли ҳам очик эди.

- 1975 йил куз ойлари эди, - деб эслайди Анвар Жўраев. - Тошкент Тўқимачилик институти тўқув кафедрасининг мудир **Моил Самархўжаев** билан бирга Ҳалим аканинг уйларига ўтдик. Устознинг умр йўлдошларини “холапошша” дердик. Оилага ободлик, хонадонга қут-барака тилаб фотиҳа ўқилгач, у киши чой билан бирга духовкада димлаб пиширилган олма олиб кирди. Устоз олмани мақтади: “Қани дастурхонга қаранглар, таъмини тотиб кўринглар, одамнинг губорини олади.”

Суҳбат ўзани маънавият масалаларига кўчи.

- Икки хил тоифа инсон, айниқса, пок ҳисобланади, - деди устоз. - Биринчиси, Оллоҳнинг йўлини тутган, диний эътиқоди мустаҳкам, дин аҳкомларини тарғиб этувчи олимлар; иккинчиси, дунёвий илм билан машғул бўлганлар. Илм-фан мағзини тафаккур тарбияси ташкил этади. Бу эса, ёруғлик, поклик, демакдир. Илмда из қолдираман, деган одам ниҳоятда покдомон бўлиши керак. Ҳавои кибр, ёлғон ва ҳийла аралашган илмнинг умри қисқа бўлади. Ҳақ йўли найрангни ҳазм қилолмайди.

Энди, асл муддаога кўчсак.

- Билармидинг, - деди устоз менга юзланиб, қадимда ота-боболаримизда савағич бўларди. Гилос, тут новдасидан тайёрланган бу савағичда ишлов берилган пахта ипакдек майинлашади. Шу усулни машиналарга қўллаш мумкин эмасмикан?

Орадан кўп ўтмай, иккита ихтиро яратилди. Ушбу йўналиш янада такомиллаштирилди. Изланишлар самараси ўлароқ дунё фанида айланувчан ва тезлиги ўзгарадиган механизмлар силсиласи яратилди. Мазкур тармоқ кафедрамиз илмий салоҳиятининг устивор йўналишларидан бири бўлиб қолди. Ўттиздан ортиқ тишли механизмларга ихтиро патентлари олинди. Ўндан зиёд шогирдлар шу йўналиш бўйича номзодлик диссертацияларини ёқлади. Тўрт шогирди фан доктори илмий даражасига эришди. Улар устознинг невараси шогирдларидир. Демак, унинг ғоялари ҳаёт...

Устоз табиатидаги меҳр-оқибатлилиқ ҳам ибратли эди. У киши инсонийлик маданиятининг ҳам академиги эди. 1983 йил куз ойлари, "Яланғочдаги қариндошимизникига бориб келсак, худойи қилишаётган экан", -деб қолди Ҳалим ака. Машинада эдим, бирга бордик. Ҳозирги "Лимончилик" жамоа хўжалиги ҳудудида. Икки киши бизни кутиб олди. Бири ёшроқ йигит; иккинчиси, соч-соқолига мошгуруч оқ оралаган киши. Орадан ҳийла фурсат ўтгач, ўзини боғбон, деб таништирган киши ташқарига чиқиб кетди; ҳаялламай қовун кўтариб кирди.

- Қани, марҳамат, татиб мазаси қанақалигини кейин айтасиз.

Таъми ҳали-ҳануз оғзимда. Шираси тилни ёргудек. Бобон қовунни таърифлашга тутинди:

- Бу қўйбош нави. Селитра қўрмаган. Етти йилдан бери экиб келаяпман. Уруғининг таркибидаги дорилар ҳам шу орада бутунлай йўқолди.

Ҳалим ака тўлқинланиб кетди: Шу кунларда бир фикр билан бандман, - дея сўз бошлади. - Шажара хусусида. Дарҳақиқат, ҳар ким ўзининг етти пуштини билиши шарт экан. Бу, биринчидан, зурриёднинг покдомонлигини таъминлайди. Иккинчидан, ўзликни таниш ва билиш асосларини яратади. Учинчидан, миллий ғурур туйғуларини тарбиялайди, шакллантиради.

Исломиё маданиятда қуда-анда бўлишдан олдин "палагини" суриштириш одати бор. Бу нарса авлоднинг соғломлигини таъминлайди. Турли хил кемтикли фарзандларнинг дунёга келиш олди олинади. Асрлар оша яшаб келаятган ибратли урф-одатларимизда тиббий, ахлоқий, ижтимоий маъно мужассамлашган...

Янги-янги илмий ғоялар Ҳалим аканинг буткул борлиғи, руҳоний интеллектуал дунёси эди. Шу хусусда ибратли бир воқеа эсимга тушади. 1975 йил сентябр ойининг ўрталари эди. Машина механизмлари назарияси бўйича халқаро жамиятнинг бутун дунё конгресси (ИФТОММ)га Ўзбекистондан биргина Ҳалим ака аъзо эди. Уч киши - устоз, мен ва Шавкат Раҳматқориев ҳамкорликда тайёрлаган маъруза матни маъқул топилибди. Англияда ўтажак халқаро конгресс дастурига киритилибди. Маърузалар яна алоҳида китоб ҳолида ҳам чоп этиладиган бўлибди.

Ўзбек илми эришяётган самаралар билан жаҳон фан аҳлини таништиришдек масъулият бизга қанот бағишлаган эди. Шўро замонида остона ҳатлаб четга чиқиш учун жудаям кўп идсралар ижозати тақозо этиларди. Бош уриб борилмаган маҳкамалар, тақиллатиб кирилмаган эшиклар қолмади. Охири, "пул йўқ", деган ваз билан сафаримиз қолдирилди. Ҳафсалалар пир бўлиб бўшашиб қолган бўлсак керак-да, Ҳалим ака кўнглимизни кўтарди.

- Ўғилларим, тушкунликка асло ўрин йўқ. Ахир, маъруза матнлари чоп этилади-ку. Шундай экан, дунё илм

аҳли изланишларимиздан ҳабар топади. Фикрларимиз жаҳонга ёйилади. Бетакрор назарий гоҳлар ҳеч қачон деворлар қавагида қолган эмас.

Энди, устознинг илм-фан тарғиботчиси сифатидаги фидойи фаолиятларидан бир шингил. 1978 йил октябр ойида Польша Фанлар академиясининг президенти Паршевский институтимизга келадиган бўлиб қолди. Лаборатория жиҳозларини ёғ томса ялагудек ярақлатиб қўйдик. Диққат-эътибор барча ускуналарнинг ишчи ҳолатига қаратилди. Мен аналогли ҳисоблаш машинасида ишлар эдим. Устоз билан Паршевский хонага кириб келишди. Савол-жавоблар бўлди; ёнимга яқин келишгач, ишланаётган масала моҳиятини тушунтирдим. Оцсиллограммалардан ҳаракат қонунларини кўрсатиб, гапириб бердим. Чиқиб кетишаётганда Ҳалим ака елкамга меҳр билан қўлини қўйди. Буни, “лабораториямиз пилигини кўтариб бердинг”, деган маънода англадим.

Орадан кўп ўтмай Польша Фанлар академиясидан лабораториямиз ходимларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида таклифномалар олди. Барча сарф-ҳаражатлар улар зиммасида бўлиб, бизни ҳамкорликда илмий изланишлар олиб боришга чақиришган эди...

Устознинг ёруғ фазилатларидан яна бири бу - шогирдларини ҳамиша янги-янги самараларга рағбатлантиришда, йўналтиришда намоён бўлади. 1980 йил апрел ойида “ЎзРФА Докладлари” журнаliga мўлжаллаб мақола ёздим. Фикр-мулоҳазаларини билиш ниятида ўқишга бердим.

- Илмий ишларинг нечта бўлди, - деб сўраб қолди Ҳалим ака.

Номзодлик диссертациясини ҳимоя қилганимга эндигина икки йил бўлганди. - Эълон қилинган мақолаларим ўттиз саккизтага етди, - дедим.

- Мақолалар саноғи олим савиясини белгиламайди. Илмий салоҳият қаймоғи монографияларда намоён бўлади. Юзлаб мақолалар эълон қилиш мумкин. Ва лекин, ечимини топмаган масалага ойдинлик киритган фундаментал тадқиқот олимнинг илм-фандаги ўрнини белгилаб беради. Китоб кўнгил кўзи, одамнинг юзи.

Устознинг раббати шарофати билан беш юздан ортик мақолалар эълон қилдим. Ўн битта китобим чиқди. Шулардан саккизтаси индивидуал монография.

1977 йил октябр ойининг охирлари эди. Устознинг беш шоғирди тадқиқотларимизни бирлаштириб, Ўзбекистон ёшлар Иттифоқи мукофотига тавсия этадиган бўлди. Биримизники пахта тозалаш машиналари, иккинчимизнинг изланишимиз пахта териш, яна учинчимизники тўқувчилик, тўқувчилик машиналари ва ҳ.к. ҳар хил тармоқ механизмлари таркибини такомиллаштиришга бағишланган эди. Ҳар каллада ҳар хаёл. Бекорга овора бўлмай кўяқолларинг, бешта тармоқнинг бошини қовуштириш пуч гап, деганлар ҳам бўлди. Муддаомизни кўтариб, устоз ҳузурига йўл олди. Ҳалим аканинг кўнгли тоғдек кўтарилиб кетди:

- Бу, ахир, пахта саноатига тегишли технологик жараёнларни бирлаштирган комплекс-ку. Барака топинглар, пахта териш, дефоляция қилиш, тўқув машинасию жинлаш, ҳамма-ҳаммаси қамраб олинбди, - дедилар.

Эътиборлиси шундаки, устоз лафзида таърифланган пахта саноати комплекси илк бор шу тахлит илмга кириб келди. Илмий матбуотда муқобил термин сифатида кенг қўлланила бошланди. Беш ёш олим тақдим этган тадқиқот мукофот билан тақдирланди. Устоз қувончининг чеки йўқ эди, ҳар биримизни бағрига босиб қутлади:

- Мукофотнинг энг катта ютуғи нимада, биласизларми? Биз бир-биримизга қараб тараддудландик.

- Ана шу илим туфайли топган дўстликларингда. Бу - бебаҳо маънавий бойлик; унинг қадр-қиммати ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди. Олим фаолиятига тушов бўлган иллатларни кўриб келаяпман. Илмдаги энг катта қусур, бир-бирининг ютуқларини кўролмаслик. Ҳайирлик қилиб, тан олмасликдир. Бу - тубан ҳалокатли чоғ. Ундан йироқ юрган одам фақат камол топади. Олимнинг камоли бир-бирининг шахсини, илмини ҳурмат қилишдан бошланади. Ўзбек илмининг келажаги сиз ёшларнинг ихтиёрингизда. Беш бармоқ бирлашса гурзидек муштга айланади. У эса, тоғларни талқон қилгудек қудратли кучга эга.

Улкан олимлар бошини пайгамбарлар силаган бўлади. Ҳар икки елкасида фаришталар ўтиради, дейишгани рост экан. Ҳалим аканинг меҳрга йўғрилган башоратлари тўлиқ ушалди. Дўстликнинг ёруғлиги шунда бўлдики, у илмга меҳр-муҳаббат тариқасида шаклланди. Елкадош беш дўстнинг бир-бирига иззат-ҳурмати, илмга садоқати йиллар ўтган сайин тобланиб, мустаҳкамланиб борапти. Бугун техника фанлари докторлари, профессор бўлишди. Устоз асос солган илмий мактаб йўналишларига қанот бағишлашаётир.

Ҳалим аканинг ихтирочиликдаги зукко фаолияти ҳам ибратлидир. Қалдирғоч баҳорни бошлаб келгани сингари, устоз яратган эластик бўғинли винтли шпиндел кейинги ўнлаб ихтироларнинг қутлуғ дебочаси бўлди. Тезлиги ўзгарувчан пахта титиш механизми ҳам Ҳалим аканинг бевоқифа йўл-йўриқлари бўйича майдонга келди. Шу асосда домла раҳбарлигидаги бир гуруҳ муаллифларга “ихтирочи”, деган кўкрак нишони берилди. У киши аввало, илмга фидоийлик руҳини кўнглимизга сингдирган, табиатимизда шакллантирган эди.

Ҳалим Усмонхўжаев асос солган илмий мактабнинг салоҳияти ва йўналишларини уч қисмга бўлиб кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, Усмонхўжаев мактаби дунё машинашунослик илмига нималар қўшди ва яна қандай ҳисса қўшиб келмоқда? Иккинчидан, уларнинг илмий-назарий ғоялари асосида эришилган натижалар халқ хўжалигида қандай самара берапти? Учинчидан, олий ўқув юртларида талабаларга билим бериш борасида устоз мероси нималардан иборат. Бу ҳақда унинг шогирди, профессор Анвар Жўраев сўзлари билан жавоб берайлик:

- Ҳалим Усмонхўжаевнинг илмга қўшган энг биринчи ҳиссаси пахтачилик комплекси пахта териш машиналари ва шпинделлар ёки бошқа соҳада қилган ишлари эмас. Машина механизмлари назарияси фанининг тили билан айтадиган бўлсак, биринчиси, мураккаб ҳаракат қилувчи технологик машиналарнинг механизмлари динамикасини, моделларини яратиш ва уларни таҳлил қилишдир. Эластик бўғинли механизмлар, пахта териш машинасининг шпиндели, эпициклик механизмлар ҳам шунинг ичига киради.

Ҳалим Усмонхўжаев асос солган яна бир йўналиш, бу ишчи органлари ўзгарувчан тезлик билан айланувчан механизмларнинг яратилишидир. Бу - қатор тишли узатмалар, тасмали узатмалар, мураккаб ҳаракат қонунлари асосидаги эгилювчан бутикли циклик механизмлардир. Устоз асос солган муҳим йўналишлардан яна бири, ана шу технологик машиналарнинг иш унумдорлиги нималарга боғлиқ эканлигини кўрсатадиган назариялардир.

Шогирдлари билан биргаликда яратилган эгилювчан бўғинли қатор ричагли механизмларнинг кўринишлари ҳозир жудаям кенгайиб кетди: бу - эгилювчан бўғинли қулисали механизмлардир. Фақат шу механизмларнинг ўзидан Усмонхўжаев мактаби ўттиз бешга яқин ихтиро патентлари олди. Эътиборлиси шундаки, ҳар бир механизмнинг ҳам синтези, ҳам лойиҳалаш услублари биргаликда яратилди. Улар аналитик методларни, ҳисоблаш усуллари билан ечилади. Натижалар салмоқли. Умумий ҳисобда икки юздан ортиқ ихтироларга патентлар олинди. Мингга яқин мақола-лар чоп этилди.

Ушбу салоҳият Европа мамлакатлари илм аҳли томонидан ҳам эътироф этиб келинмоқда. Биргина мисол:

Профессор Анвар Жўраевни 1997 йили Машина механизмлари назарияси бўйича халқаро жамият (ИФТОММ) нинг Марказий кенгаши аъзолигига қабул қилишди. Академик Ҳалим Усмонхўжаевдан кейин унинг ўрнини мазкур нуфузли халқаро жамиятда шогирди эгаллади. Бу - Германия, Франция, Англия, Финляндия, Япония, Хитой, Малайзия, Покистон ва ҳ.к. ўнлаб мамлакат механик олимларининг ўзбек илми мактабига кўрсатган ҳурмат-эътиборидир.

Машинасозлик, механизмлар назарияси бўйича билимининг кенглиги, теранлиги жиҳатидан Ҳалим ака қомусий олим эди. Машинасозлик бобида шуғулланмаган тармоқ соҳалари қолмаган эди, дейиш мумкин. Хусусан, пахта териш машинасининг ишчи органи таркибли эластик бўғинли шпинделми, дефоляция қилувчи машина дейсизми, пахта тозалаш, чигит ажратиш, уни жинлаш, толани чигитдан ажратиш машиналари бўладими, барчаси бўйича Ҳалим Усмонхўжаевнинг янги фикрлари, ихтиролари бор. Жинлаш машиналарининг ўзи икки хил: ингичка толали ва ўртача

толали пахта учун алоҳида машиналар яратилди. Яна то- ланинг ўзини тозаловчи, тўқимачилик станоклари, тўқув ва тикув машиналари, чарм технологияси бўйича қатор мосла- малар юзага келди. Буларни чегаралаб бўлмайди. Олим- нинг пахта ишлаб чиқариш технологияси машиналарига ишчи органларини жорий қилиш бўйича соҳалари ниҳоят- да кенг. Улар Ҳалим Усмонхўжаев илмий мактабининг на- зарий уфқлари нечоғлик беҳадлигидан, амалиётдаги сама- раларининг салмоқдорлигидан далолат беради.

Нафақат пахтачилик саноатида, балки тўқимачилик, ен- гил ва оғир саноатда, ҳатто автомобилсозликда ҳам қўлла- ниладиган соҳалари бор. Хусусан, янги муфтлар ва меха- низмлар яратилганки, улар самолётсозликда ҳам ишлатил- ган тармоқлари бор. Олимнинг қўл урмаган, янгилик ярат- маган, ишлаб чиқаришга жорий этмаган, ижобий самаралар бермаган соҳалари қолмаган, дейиш мумкин.

Ҳалим Усмонхўжаев Ўзбекистондагина эмас, Ўрта Осиё- да биринчи бўлиб “Машина механизмлари назарияси”дан дарслик яратди. 1961 йили ЎзРФА Механика ва иншоат- ларнинг сейсмик мустақкамлиги институтида машина ме- ханизмлари назарияси бўлимини ташкил этди. Илмий- текшириш ишларини Тошкент Тўқимачилик институти талабаларига сабоқ бериш билан омухталикда олиб борди. Дарслик олим фаолиятининг ана шу икки қанотида вояга етди, камол топди.

Китобнинг ҳар бир нашри янги қарашлар, назарий ғоялар билан тўлдирилган. Янги нуқтаи назарлар билан бойитил- ган. Бу - дунё илмий тажрибаларидан фойдаланиб, бошқа илмий китоблар таржимасидангина иборат эмас. Йўқ, ки- тобни ўқиганда, айниқса шогирдлари назарида, устозлари бор бўй-басти билан кўз ўнгида намоён бўлади. Содда, равои ифодали услубдан муаллифнинг ўзи юриш-туриши билан кўриниб туради.

Дарсликнинг яна бир фазилати - ундаги юксак илмий- назарий савиядир. Талабами, аспирант-тадқиқотчими, кимда ким қўлига олмасин, илмнинг ёруғ даргоҳига кириб борган- лигини сезмай қолади. Аксарият дарсликлар кўп жиҳат- дан бир-бирини такрорлаши мумкин. Лекин, Ҳалим Ус-

монхўжаев дарслиги ўзининг илмий салоҳияти ва янгилиги, назарий фикрларнинг оҳори тўкилмаганлиги билан ажралиб туради. Китоб талабанинг кўнглида илмга интилиш туйғусини уйғотади. Ҳар қандай механизмларни янада такомиллаштиришга йўлловчи назарий ғоялар беради. Ана шу изланиш, тиниб тинчимаслик руҳи, нафақат дарсликлар орқали, балки қирққа яқин фан номзоди, ўнга яқин докторлик унвонидаги шогирдлари орқали ҳам минглаб талабаларга сингдирилган. Бу жараён давом этмоқда. Республикадаги техника олий ўқув юртларининг деярли барчасида, қўшни давлатларнинг илм даргоҳларида устознинг шогирдлари дарс беришмоқда. Бу ҳам Ҳалим Усмонхўжаев асос солган илмий мактабнинг бойлиги.

Ушбу илмий мактаб ҳақида гапирганда “яратди” сўзини қўрқмасдан ва кўп ишлатишга ҳақлидир одам. Жумладан: пахтани машинада теришнинг илмий асоси; пахта-ни барқарор териш назарияси; терим машиналари унвондорлигини чамалашнинг математик модели; ўзгарувчан структурали эциклик механизмлар назарияси; пахта териш ишчи жараёнларига тадбиқ этиш технологияси.

Дарҳақиқат, тола билан боғлиқ технологияни яратиш ғоят мушкул. Хусусан, Австралияда қўйлар юнгини роботлар олади. Одамга ўхшаб юриб турадиган, ишлайдиган ана шундай роботларни юзага кетириш учун узоқ йиллик изланишлар ва кўп миқдордаги сарф-ҳаражатлар зарур бўлди. Пахта териш машиналарининг илк намунаси яратилганига ҳам қирқ йилдан ошди. Энди, янги типдаги пахта териш машиналарининг мукамал намуналарини бунёд этиш учун эса анчагина катта маблағ тақозо этилади.

Яна республихамизда бир юз йигирмадан ортиқ пахта тозалаш заводлари бор. Улардаги тола ажратиш машиналари ҳам такомиллаштиришга муҳтож. Хусусан, унинг бир камчилиги хануз бартараф этилмапти. Яъни, машинанинг аррасимон тишлари толани қирқади, сифатни бузади. Айни пайтда ўрта тола узунлиги ва бутунлигини таъминловчи тишли машиналар яратишда жуда кўп мутахассислар машғул. Яқин келгусида принципиал янгиликлар яратилиши шубҳасиз.

Энди, ингичка тола оладиган валикли жин машиналари

ҳам бор. Лекин уларнинг унумдорлиги жаҳон стандартларидан ўн ҳисса кам. Бу борада Ҳалим Усмонхўжаев шогирдлари билан биргаликда бунёд этган вертикал кўп ва-ликли жин машинаси эътиборга сазовор. Чунончи, улар толанинг сифатли эшилишини таъминлайди; унумдорликни бир неча ҳисса оширади. Мазкур йўналишдаги ихтирола-ри учун улар ўн бешдан ортиқ патентлар олишган.

Ҳалим Усмонхўжаев маънавий мероси ишончли қўллар-да. У бамисоли бир чироқ. Ҳамиша ёруғлик таратиб, шуъ-ла сочиб туради. Садоқатли шогирдлари янги-янги каш-фиётлари билан унинг шуҳратини оширмоқда. Ёмби ёғду-сини янада ёрқин жилолантиришмоқда. Ёш насллар кўнглида илм-фанга меҳр рағбат, ишонч, ихлос уйғотиш-моқда. Ёш қалбларда алангалар ҳосил қилишмоқда.

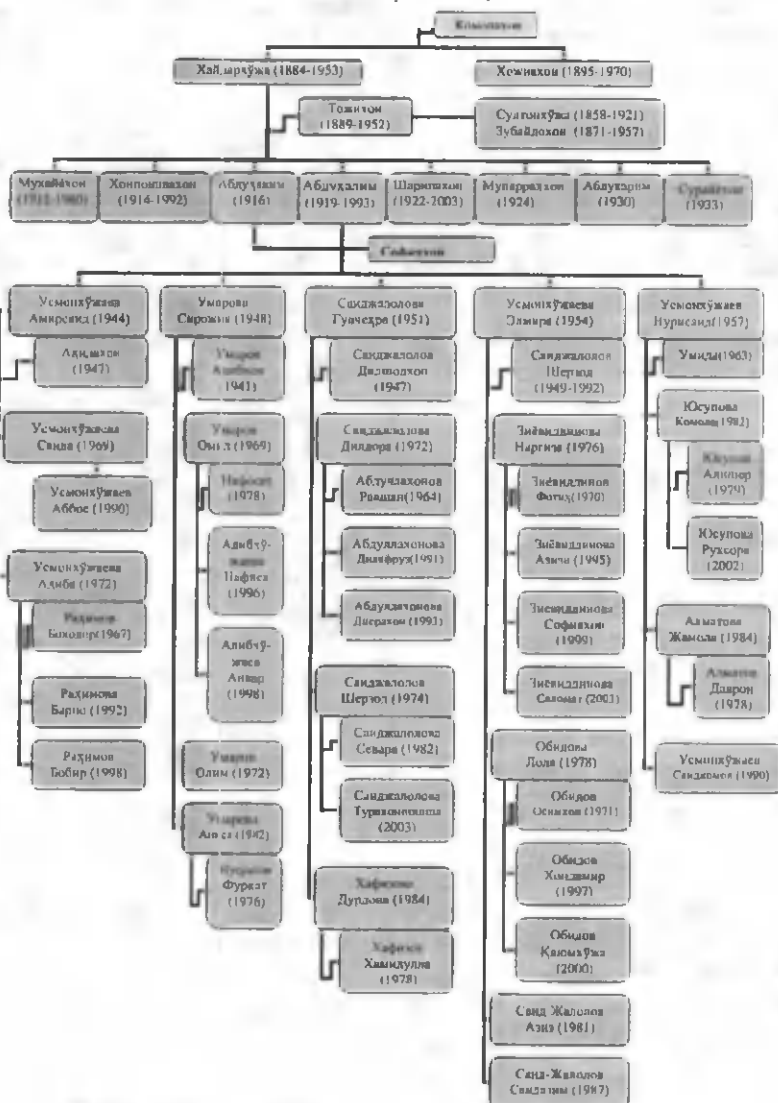
Устоз илми ақл чироғи, тафаккурни маънавият нури, руҳоният офтоби деб билар эди. Шу боисдан ҳам Ҳалим Усмонхўжаевнинг илмий мактаби маънавий-маърифий ҳаётимизда салмоқли ўрин тутиб келаётир.

Устоз ҳаёти, илмий-ижодий изланишлари ибрат макта-би. Назарий ғоялари эса фикрларга нур мисоли қувват бахш этаётир. Шу боисдан ҳам улкан олимлар фаолияти ёруғликни боқийлаштирувчи шуълалар муждасидир. Ёруғ-ликнинг умрини узайтириш эса ноёб ва нодир салоҳият-дир.

Одам жисман қартаяди. Ва лекин, унинг янги-янги на-зарий ғоялари, илмий концепциялари, кашфиётларининг со-чига оқ тушмайди. Фикр қаримайди. Тафаккур - бамисо-ли нур. Ҳалим Усмонхўжаев ҳаётининг, илмий-ижодий фа-олиятининг нурпошлиги ҳам ана шунда.

УСМОНХҶА ОТАНИНГ ШАЖАРА ТОМИРЛАРИ

Усмонхўжа (1850-1919)

ҚАЛБ ҚИРРАЛАРИ - ТАФАККУР ЖИЛОЛАРИ

Ҳалим Усмонхўжаев ҳар жиҳатдан ибратли инсон эди. Тенгқурларию шогирдлари уни муомила маданиятининг, комил инсоний муносабатларнинг академиги, дейишарди. Падари бузруквори Ҳайдархўжа Усмонхўжаев: “Ўғлим, умрингиздан барака топинг”, дея дуо қилар экан. Дарҳақиқат, ота дуоси - боғ, деганларича бор. Қобил фарзандларни кўкартиради; илдиз отиб палак ёзишида ҳамиша мададкор бўлади.

Ҳалим Усмонхўжаевнинг умр йўлдоши София ая, ўғиллари Амирсаид, Нурисаид, қизлари Сирожия, Гулчеҳра, Элмирахон ота чирогини ёқиб келишяпти. Гул-гул неваралари, бир-бирдан ақлли, чиройли аваралари, чеваралари суюкли бобонинг муносиб ворислари. Улар бобомиз - офтобимиз, дея севинчларини ичига сиғдира олишмас эди. Бугун табаррук бобонинг нафақат жисман, шу билан баробар, маънан ҳаётини ҳам давом эттиришмоқда.

Академик Ҳ.Ҳ.Усмонхўжаев хотирасини абадийлаштириш борасида бир қатор тадбирлар амалга оширилди. Тошкент шаҳар ҳокимининг қарорига (1995 йил 24 июл) мувофиқ Собир Раҳимов туманидаги Озод кўчасига унинг номи берилди. Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат институти илмий кенгаши қарори билан (1999 йил) академик Ҳ.Ҳ.Усмонхўжаев номли стипендия жорий этилди. У энг иқтидорли талабалардан бирига танлов асосида насиб этади. Тўқимачилик ва енгил саноат институти фан, таълим ва маориф соҳасида зришган самаралар тарихи музейида академик Ҳ.Ҳ.Усмонхўжаевга бағишланган кўргазма ташкил қилинди.

Амирсаид Ҳалим аканинг тўнғич фарзанди. Феъл-атвори, дўнг пешонаси, бўй-басти, юриш-туриши, ҳатто, ораста кийиниш маданиятигача қуйиб қўйгандек отанинг худди ўзи. Ҳатто, фикрлаш йўсини, сўзлаш тарзи ҳам отага тортган. Кесиб-кесиб гапиради.

Қиблагоҳини эслаганда қайси солиҳ фарзанднинг кўнгли тўлиқиб кетмайди, ғужғон хотиралари қайнамайди, дейсиз. Амирсаид Усмонхўжаев ҳам бундан мустасно эмас.

Амирсаид Усмонхўжасв ҳикояси:

- Аввало бобом Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати асосчиси, муфтий Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон¹ ҳазратлари ўғитларидан бир икки шингил: “Болам, ҳаётингда тўғридан қинғир қидирувчи бўлма, қинғирдан тўғри қидиришга ҳаракат қил”, - дегувчи эдилар. Яна, “Ҳаётда икки тоифа одамлар кўнгли нозик бўлади. Бой бўла туриб камбағаллашган киши ва яна амалдор бўла туриб кўққисдан амалини йўқотган одамнинг кўнгли қилдек ингичкалашиб қолади. Бу тоифадаги одамлар сенга бир иш билан мурожаат қилгудек бўлсалар, дархол юмушларини адо этишга, кўнгилларини олишга ҳаракат қил.” Ҳаётда одамнинг бошидан нималар кечмайди, дейсиз. Бирда, билар-билмай ноўрин сўз айтиб қўйишинг мумкин. Гоҳида тўппа-тўғри йўлда ҳам қоқилиб-йиқилишинг ҳеч гап эмас. Яна баъзида янглишиб хато қилиб қўйганингни пайқамай қоласан. Шундай асноларда отам - қиблагоҳим бир нима деб танбеҳ берганларини, койиганларини ёки қаттиқ қараганларини эслай олмайман. Ҳамиша ноўрин сўзингни ёки ҳатти-ҳаракатингни, номақбул ўтириб-туришингни вазминлик ила тушунтирар эди. Ўшанда кўнглинг кенгайиб, фикринг ёришиб кетгандек, кўзларинг чароғон тортгандек бўларди.

Вояга етганимдан кейин ота-ўғил муносабатлари янада чуқурлашиб дўстона руҳ касб этди. Отам менга ўз тенгқур дўсти сингари муносабатда бўлар, фикрлашар, кўп ўринларда маслаҳатлашишни эп кўрардилар.

Ота ўғитларининг маъно салмоғини ўлчаш учун тоғла-ру уммонлар ҳам меъзон бўлолмаса керак. Отам ўз му-

---

¹ Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон (1857-1957 йй.) - Ўрта Осиё мусулмонларининг диний идораси 1943 йилда ташкил топган. Бу диний марказнинг асосий ташкилотчиси ва биринчи раиси муфтий Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон бўлиб, 1957 йилда ул зотнинг вафотларидан сўнг бу ўта масъулиятли ва шарафли лавозимга ўғиллари Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон сайландилар. Эшон Бобоҳон ҳазратларидан Муборақхон, Оқилхон, Камолхон, Зайнуддинхон, Зиёвуддинхон, Бадриддинхон, Носирудинхон исмли 7 ўғил ва Софияхон, Саййидахон отлиг 2 қиз фарзандлар дунёга келган.

Ҳалим Ҳайдар ўғли Софияхон билан турмуш қурган. Шайх Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхоннинг куёви бўлади. Ҳалим Ҳайдар ўғлининг тўнғич опаси Муҳайёхон ая (1912-1980 йй.) Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳоннинг (1908-1982 йй.) рафиқаларидир.

лоҳазаларини ибратли мисоллар билан далиллашга, тасдиқлашга мойил эди. “Оловни ўйнасанг этагингни куйдиради; қаловини топсанг ҳам иситади, ҳам атроф-теварагини ёритади”, дерди. Яна, “Оловнинг ҳам бўйи бўлади. Ўтин қалаганинг сайин энигаям-бўйигаям ўсиб-кенгайиб кетаверади. Ҳамма гап меъёрни билишда. Уни сақлай олишда. Одамнинг хоҳиш истаги эмас, қалбдаги чўғнинг қуввати, ҳарорати муҳим.” Отам, одамнинг ўсиб-улғайишини, вояга етишини дов-дарахтлар билан қиёслашни яхши кўрарди. “Навниҳол танасидаги сувдан қувват олади; барглари орқали нафас олади; оламнинг ёруғлигию қаронгулигини кўради. Офтоб билан сўзлашади. Одамнинг куч-қуввати, савия-салоҳияти еб-ичиш билан белгиланмайди. Фикр-тафаккур қудрати фаолиятию ҳатти-ҳаракатини, камолию заволини тайин этади. Одам ўз савия-салоҳиятини, имконият даражасини билса кошки эди...”

Қиблагўҳимни эсласам, хотираларнинг чеки-чегараси кўринмайди. Худди, нурнинг охири кўринмагани, уммоннинг сувини чўмичлаб тугатиб бўлмагани сингари. Ҳозиргидек шундоққина кўз олдимда. 1954 йили 4-синфда ўқирдим. Отам Москва шаҳрида номзодлик диссертациясини ҳимоя қиладиган бўлиб қолди. Бу мен учун илк сафарга чиқиш, оламини кўриш, дунёни таниш, ҳайрат кўзининг ловиллаб очилиши билан боғлиқ. Ўша пайтда синфдан-синфга кўчишда маълум фанлардан имтиҳон топшириларди. “Имтиҳонлардан яхши ўтсанг, Москвага борасан”, дейишди. Жон-жаҳдим билан китобларга шўнғиб кетдим. Имтиҳонларнинг биттасидан “аъло”, иккинчисидан “яхши” баҳо олиб, бешинчи синфга кўчдим.

Қозоғистон чўлларида, Волга дарёсидан, Россия ўрмонларидан ўтиб, беш кеча-кундуз поездда юриб Абдукарим амаким, Шамсуддинхон акам билан Москвага етиб бордик. Шаҳардан ташқарига чиқмаган ўн яшар ўсмир боланинг бепоён, охири кўринмайдиган қум барҳанларини кўргандаги ҳайратини, Эски Шаҳарнинг қоқ белидан оқиб ўтувчи Кайковус ариғи билан бир қирғоғида турсанг иккинчи қирғоғи кўринмайдиган Волга дарёсини қиёслагандаги таажжубларини, сукутга чўмган кўм-кўк Россия ўрмонларининг маҳобатини, завқ-сурурини асло унутиб бўладими.

Уч-тўрт кун шаҳар айландик. Кўримли кўнгил очар сайилгоҳларни, музейларни томоша қилдик. Кейин бобом муфтий Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон ҳазратлари билан тоғам, шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон Халқаро тинчлик қўмитасининг уч кунлик йиғилишида иштирок этиш учун Уфа шаҳридан Москвага етиб келишди. Орадан бир-икки кун ўтиб, 10 июнь куни отам Грибоедов кўчасида жойлашган Машинасозлик институтида диссертация ҳимоя қилди. Чиройли кийинган салобатли, нота ниш одамлар, кўркем бинонинг ёруғ, шинам хоналари, китоблари гиж-гиж кутубхона кўз олдимда суратланиб қолган. Бобом Эшон Бобохон билан меҳмонхонада бирга яшадим. Шу жойда нимадир бир муносабат билан ривоят сўзлаб берган эдилар. Мана, салкам эллик йил бўляптики, мазмуни хотирам ардоғида.

“...Олов билан Сув, Эгри билан Тўғри - тўровлон бир ҳовлида тинч-тотув, апоқ-чапоқ яшашар экан. Ораларидан қил ҳам ўтмайдиган, бир-бирларини соясига кўрпача соладиган, иззат-икромини бошига кўтарадиган баҳамжиҳат аҳил экан. Бир куни омборга бош суқишса, хумда ёғ, сандиқда дон-дун, қоқларда ун, кувада сариғ ёғ, саватда гўшт тугаб қолибди. Рўзгорини бутлаш керак-ку. Тўртовлон тоғтошга овга чиқиб кетишибди. Қарашса, ўт-ўлан белга урган тоғ сайҳонларида ёввойи олқарлар, қўй-қўзилар, сигирбузоқлар, новвослар гала-гала, уюр-уюр, тўп-тўп бўлиб ўтлаб, семириб юрганмиш. Йилқини тўртга тақсимлаб, ҳайдаб олиб кетишни келишиб олишибди.

Айни сайҳонликка етганда Эгрининг феъли айнибди. Оёқ учида Сувнинг олдида пилдираб келиб, сўз бошлабди:

- Орамизда энг зўр ўзингсан. Куч-қувватда сенга бас келадиган ҳеч жим йўқ. Бир симириб Оловни йўқ қилсанг бўлгани. Унга тегишли йилқини иккаламиз тақсимлаб оламиз.

Сув ҳам хом сут эмган-да. Эгрининг макрига лаққа тушиб, кўниб қўяқолибди. Бир ҳимраниб, Оловни ўчирибди.

Эгри яна нималарнидир кўнглига туғиб, Тўғрининг олдида равона бўлибди.

- Ана, Сувнинг шум қилмишини кўрдингми? Оловни

ўчирган Сув бўлади. Гал бизга етиб келмасдан этагимизни йиғиштирсак. Яхшиси подани тоғлар ортига ҳайдаб кета қолайлик.

Эгри билан Тўғри йилқини хайдаб тоғ ортига ўтиб кетибди. Сув ҳар қанча қувламасин, уларнинг ортидан баланд тоғларга кўтарилмабди. Шу таҳлит Эгри билан Тўғри Сувдан қочиб қолишибди.

- Эй, нодон, - дебди Эгри Тўғрига тоғдан ошиб бўлишгач, сени ҳам ўз йўригимга йўрғалатиб олдим-ку. Энди, айтганим айтган, деганим деган бўлади. Йилқининг эгаси - мен, чўпони - сен. Тагин, қаршилиқ кўрсатиб ўтирма. Мени ҳали билмабсан, совунимга кир юлмабсан. Тўғриман, деб кеккая-верма, ковшингни нариги дунёга тўғрилаб қўймай, тагин. Ўлигинг ҳўв анови жарликларда қузғунларга ем бўлади.

- Йўқ, дебди Тўғри, - бир марта лақиллатдинг. Алдандим, эгилдиму синмадим. Энди, ошигинг олчи бўлолмайдди. Айтганларингни ёқанга ёпиштириб қўяман.

Тўғри шундай дебди-ю, қиличини ялонғочлаб, Эгрига ташланибди. Эгри қочибди, Тўғри қувлабди. Икки ўртадаги ҳаёт мамот олишуви узоқ давом этибди. Юз йиллар, минг йиллар ўтибди. Бир-бирларини маҳв эта олишмабди. Охири, жиққа-мушт олишувни кузатиб турган Офтоб бобога мурожаат қилишибди.

- Эй, саҳоватли, адолатпеша Офтоб бобо, ўзинг ажрим қил, иккимиздан қай биримиз ҳақ?

Офтоб бобо чуқур фикрга чўмибди; ўйлайвериб жиққа терга ботибди. Охири шундай дебди:

- Бу дунёда ҳамма нарсанинг аввалию охири бор. Туғилмоқнинг ўлмоғи, кўкармоқнинг сўлмоғи, тонгларнинг шоми, камолнинг заволи сингари. Ва лекин, Тўғри билан Эгрининг олишуви ниҳоя билмайди. У дунёю бу дунё ҳам тугамайди. Замонлар, авлодлар, салтанатлар ўтаверади, барҳам топаверади. Бироқ, Эгрининг қилмиш-қидирмишларини фош этмаса, қинғирлиги учун додини бериб турмаса, Тўғрининг ҳақлиги ҳеч. Тўғри борлиги учун ҳам бу дунё ёруғ. Йўқса, икки ўртада бу дунё адо бўларди..."

Илм-фан ҳам адолатга етишишнинг, ҳақ Сўзни айтишнинг шаклларида бири, деган эдилар бобом ҳикматли ривоятга яқун ясаб. Ҳалимхон ўғлимиз танлаган илм ҳақи-

кий йўлдир. Асл олимга ўн саккиз минг олам эшиклари очилади. Шу боис кам бўлмайди. Бу Оллоҳ таолонинг назари тушган нурли йўл. Қодир эгам солиҳ бандаларинигина ўз йўлига бошлайди. Яратганнинг ўзи назаридан бегона қилмасин, иншооллоҳ...

- Бобом билан баробар отамнинг ҳам ҳикматга йўғрилган суҳбатлари кўнглимдан асло ўчмайди,- ҳикоясини давом этди Амирсаид Усмонхўжаев. -Тил билган одам нафақат элни, яна дилни ҳам билади, - дегувчи эдилар. Олим одам она тилидан бўлак камида битта-иккита чет тилини билиши фарз. Қоронғуликдан қутилишнинг нораси чироғ бўлгани каби оламни билиш, дунёни тушиниш, одамни англашнинг асоси тил ҳисобланади. Тил билганга минг тилло деб бежиз айтишмаган.

Шу муносабат билан бир воқеани айтиб берган эдилар. 1958 йилнинг куз ойлари. Айна тўкин-сочин, фарқ пишиқчилик пайтлари. Тоғам, шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохоннинг ўғли Шамсуддинхон² акам билан Эски шаҳар бозорига тушушибди. Сап-сарик олтиндек ҳусайни узум билан нок олаётган харидор ва сотувчи олдига келиб қолишибди. Харидор хорижлик экан, ўзбек тилини мутлақо билмас, рус тилини ҳам чалакам-чутти гаплашаркан. Шамсуддинхон акам Тошкент Давлат чет тиллар инситути инглиз филологияси қуллиётининг талабаси эмасми, икки ўртада тилмочлик қилибди.

---

² Бу ўринда суҳбат давлат ва жамоат арбоби, исломшунос олим Шамсуддинхон Бобохонов (Худои таоло раҳматига олган бўлсин) ҳақида кечаётир. 1959 йили Тошкент Давлат чет тиллар институтининг инглиз тили факультетини битирди. 1962-1966 йиллар Қоҳирадаги "Ал-азҳар" дорулфунунида таҳсил қўрди. 1973 йили Москвадаги Шарқшунослик институтида араб филологияси бўйича номзодлик диссертациясини ёқлади. 1975-1982 йиллар Имом ал-Бухорий номидаги Тошкент Исломи институтига ректорлик қилди. 1982 йилдан 1989 йилга қадар Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари идораси раиси, 1989 йилдан 1994 йилгача Беруний номидаги Шарқшунослик институтида катта илмий ходим ва диний идора раисининг муовини лавозимларида ишлади. 1994 йилдан 2001 йилгача Ўзбекистон Республикасининг Миср Араб Республикаси, Саудия Арабистони ҳамда ўриндошлик асосида Жазоир, Иордания, Қувайт ва Баҳрейн давлатларидаги Фавқулодда ва мухтор элчиси бўлиб хизмат қилди. У қатор илмий, оммабоп китоблар, рисоалар ва мақолалар муаллифидир. Ш Бобохонов 1985 йилдан Иордания киролик академиясининг ҳақиқий аъзоси. Халқаро Ибн Сино мукофоти билан тақдирланган.

Хорижлик харидор муддосини сотувчи боғбонга, сотувчи сўраётган нарҳни эса хорижлик кишига таржима қилиб берибди. “Ўшанда Шамсуддинхон икки кишининг кўнглини олиб, икки баҳя савобга қолган эди”, деган эдилар отам.

- Ҳатто, матошунослик мутахассислигини танлашимга ҳам отам сабаб бўлганди. Ўрта мактабни тугаллаган пайтим. “Шу соҳага мойиллигинг қанақа”, деб сўраб қолдилар. Кўнглимдаги асл муддаони айтган эдилар-да, “яхшику”, дедим.

- Агар билсанг, бу аслида, энг яхши кўрган соҳам. Мабодо, машинашуносликдан кетмаганимда, албатта матошунос (товаршунос) бўлардим.

Бу отамнинг сидқидилдан айтган самимий эътирофи эди.

- Қафасдаги бургутлар кўзига разм солганмисан, - деди отам. - Ҳамиша осмон кенгликларига чоғланган бўлади. Сичқонлар эса, ўла-ўлгунча қопқондаги олқинди илинжида ўтади. Одам ҳаминша катта мақсадлар, ёруғ ниятлар билан яшаши керак. Ҳар ким ўз ниятидан барака топади. Шу боис “яхши ниятинг умрингга йўлдош бўлсин”, дейишади.

Отамнинг ҳавас қилгулик, ўрганишга арзигулик хислат-фазилатларидан яна бири, бу - нафақат тенгқурлари, шунингдек ёпи улуғ нуроний кишилардан, ёш навқирон йигитлардан ҳам қадрдонларининг, дўстларининг кўплигида, деб биламан. Тўй-ҳашамларни ёки бирон-бир йиғинларни айтмаса ҳам бўлади. Узоқ яқинга боргудек, бозор-ўчарга тушгудек бўлсак, отамнинг дилкашлари, таниш-билишлари шунчалик кўп учрадики, улар билан узоқ қол-аҳвол сўрашиб қолишарди. Бир-бирларига шунчаки бош иргиб, қўл учида сўрашиб ёки мулозамат кўрсатиб ўтишган асноларини асло билмаганман. Бир неча дақиқалик суҳбат сабаб бўлиб, яйраб-яшнаб кулиб олишар, ҳазил-мutoйибага ҳам улгуришар, ўринли латифами, бир шингил ибратли ҳикоями айтиб, кўнгилларини ёзиб олишарди.

Бу тахлит оёқ устидаги шингил суҳбатларда адоқсиз маънавий-ахлоқий маданиятни англаганман. Одамларга бўлган самимий меҳр-эътибор ва иззат-икромни, том маънодаги инсонийлик туйғулари инкишофини туяман. Отам сиймосида ҳақиқий Зиёни, чинакам зиёлилик хислатларини ўзида мужассамлаштирган катта шахсни кўраман.

Хусусан, отам бировнинг қўнглини оғритмайдиган, қўзга соя солмайдиган ниҳоятда мароқли ширин суҳбатдош эдилар. Дўстлари, шогирдлари, қариндош-уруғлар ўртасида кечган суҳбатларда ҳеч ким бир-бирини чарчатмас эди. “Бўлди, бас қила қолайлик”, дегандек толиқиш ҳам сезилмасди. Суҳбатларидаги жозиба сеҳри шунда эдики, қуруқдан-қуруқ насиҳат қилишни, томдан тараша тушгандек “ундоқ қил”, “бундай қил”, дея йўл-йўриқ кўрсатишни хуш кўрмас эдилар. Ҳаётда бошдан кечирган, ўқиган ва укқан, кўрган-билган, эшитган ва англаган сабоқларидан келиб чиқардилар. Тириклик “кўчаларидан” юришга, тирикчилик шеваларида яшашга чоғлар эдилар.

“Одам борки, хом сут эмган банда. Ҳеч ким осмондан оёғини узатиб тушмайди, дер эдилар. Яшаш - бир умр ҳаётни билишга, одамни тушунишга интилиш демакдир. Ўз билимларини одамлар билан бўлишмаган, бирга баҳам кўрмаган, ичимдагини топ, қабилдаги кимсалар бамисоли кўланканинг товуши, деганлари эсимда. Сувдан баҳра олиб ер юзи кўкаргани, яшнагани сингари одам одамдан баҳра олиши керак. Кўмагими, ширин сўзларими, далдасими, нимагаки қурби етса, одамлардан аямаслиги лозим. Ҳаводан ҳолва ясаб бўлмайди. Нонни кўриб “нанна” деган билан қорнинг тўйиб қолмайди. Таъмини тотгандан кейингина баҳраманд бўласан...”

Булар, отамнинг мен учун олтинга тенг ўғитларидир...

Хизматим юзасидан Москва шаҳрига тез-тез боришга тўғри келарди. Отам: “устозим, Иван Иванович Артоблевскийга оиламиз саломини албатта етказ”, дея тайинлар эди. Бир гал борганимда, Артоблевскийнинг умр йўлдоши Ольга Николаевна сўраб қолди: “Амирсаид, сиз ҳам дадангизни изидан бориб, машина ва механизмлар назарияси соҳасини танладингизми?”. Мени ўрнимга Иван Иванович жавоб берди: “Йўк, Оленка, у отасининг биринчи касбини танлаган, товаршунос. У турли хил газмолларни қўлга олиб, матосининг турини, сифатини шундоққина айтиб беради-қўяди”.

- Дарҳақиқат, отам тўқимачилик комбинатида ҳам ишлаганиди. Тўқув ускуналари мутахассиси эди. Ип йигириш,

газлама матоларнинг таркиби, тўқилиши, бир квадрат сантиметрдаги зичлиги, унга ранг бериш, гул босиш ва ҳ. к. барча жараёнларни беш қўлдек биларди. Газламанинг юзага келиши билан боғлиқ ана шу хил ўзига хос нозик холатларни, хусусиятларни тушунтирган биринчи устозим ҳам отам бўлади.

Отам “Қуроғни Карим”даги қуйидаги оятни кўп бор такрорлардилар: “Садақаллохул азим, ман амила солиҳан фалинафсихи ва мин асоа фаалайҳо”, яъни “Улуғ Тангри тўғри айтган: ҳар ким яхши иш қилса ўзи учун, ёмон амал қилса ҳам ўзига қайтади”. Шу боис, қўлингдан келганча одамларнинг кўнглини ол, дегувчи эдилар. Яна, қўлдан бўлмаса ҳам йўлдан ёрдам кўрсатувчи бўл, дея уқтирардилар. Мабодо одамлар мушкулани осон қилишга қурбинг етмаса, тўғри йўл-йўриқ кўрсат. Кўнгилларни обод этиш икки дунё саодати билан баробар.

Отам ибратли фикр-мулоҳазаларини ҳикоят ёки ривоятлардаги ҳикматли муҳокамалар билан тасдиқлашни хуш кўрардилар.

“Қадимги Шарқ ривоятларида ҳикоя қилинишича, катта бир боғда турфа қушлар тинч-тотув, иноқ яшаркан. Саваю булбул, зағизғону сўфитўрғай, қалдирғочу мусича, чумчиғу қарқиноқ. Бир куни она қарқиноқ учирма бола-сига тайинлабди:

- Одамларнинг сирти бир хил - боши қораю тиши оқ. Ниятининг яхши ёмонлигини билолмайсан. Одам боласи ерга энгашган заҳоти, бошини кўтармасиданоқ учиб кетишга ошиқ, ундан узоқлаш. Қўлидаги тош озор етказади.

- Қуш оласи сиртида, одам оласи ичида, деганлари шумикан, дебди темир қанот қарқиноқ. - Яхшиси, одам ерга энгашмасидан олдин учиб кета қолсам-чи? Макрини кўрмайман ҳам, куймайман ҳам...”

Отам, туси яхшидан тугилма, деган ҳикматни тез-тез такрорлаб турардилар. Шу маънода, кўз - кўнгил кўзгуси, дердилар. Кўзи маъноли одамнинг фикри теран, ҳофизаси кенг бўлади. Ҳуда-беҳудага кўкрагига ургудек чиранадиган мақтанчоқ одамдан йироқ юрган маъқул. Унинг кучи оғзига етади. Кўҳна Шарқ ривоятларидан бирида шундоқ ҳикоя

қилинади: “Турфа жонзотлар, ҳашоратлар, судралиб юрувчилар мамлақати бўлмиш ўрмонда Қовоқ ари эрта-кеч гўнғиллаб учиб қолибди.

- Қани, куч қувватда менга бас келадиганинг борми, чиқавер, ер-парчин қилиб ташлайман.

Оғир пинакка кетган Арслон боши узра гўнғир-гўнғир ҳарҳаша қилаётган Қовоқ арига гаши келибди:

- Уйқумни бузма, бор, йўлингдан қолма, - дебди Арслон шапаланг қулоқларини силкитиб.

- Арслон бўлсанг ўзингга, ўдағайлабди Қовоқ ари. Қани, уришасанми, тур ўрнингдан!

Арслон пинагини бузмай, оғир уйқуга чўмибди. Бунақа беписандликдан иззат-нафси оғринган Қовоқ ари Арслоннинг боши узра пайт пойлаб гир-гир учаверибди. Охири шалпанг қулоғининг ичига учиб кириб ниш урибдию “зув” этиб ортига қочиб чиқибди. Арслоннинг қулоғидан тиркираб қон отилибди. Арслон уйқудан кўз очмай ўлиб қолибди.

Арслоннинг ўлими Қовоқ арининг байрамига айланибди. Янаям босар тусарини билмай қолибди. “Тирноқдай бўлатуриб тоғдай Арслонни қулатдим”, дея жала ерга жар солибди. Қани, бу ўрмонда менга тенг келадиган зўр борми, ўзи?!

Қовоқ ари гўнғиллаб ўрмон оралаб учиб кетибди. Учаверибди, учаверибди, дўқ-пўписа, ўдағайлашда давом этаверибди. Охири ўргимчак тўрига илиниб қолибди: қанотию қўл оёқларини қимирлата олмабди. Ўзидан анча кичик, кучсиз, ожиз ўргимчакка емиш бўлибди...”

Амирсаид Усмонхўжаев таъкидлагандек, Ҳалим аканинг фикр-мулоҳазалари шунақа теша тегмаган, тахи бузилмаган, оҳорлик бўларди. Фалсафий маънодорлиги билан маърифий-тарбиявий аҳамияти кучли эди. Илоннинг оёғи, ёлғоннинг илдизи бўлмас экан, дерди устоз. Ёлғоннинг умри киска, дейишади. Ва лекин, бир бурда тириклигида жудаям кўп жонларни жизганак қилишга, қовжиратиб қуритишга улгуради. Балки, тили тезнинг ақли қалта бўлади, деганлари шумикан?! Ҳар қалай, ҳаёт- буюк муаллим. Қайроқ тош ишқаланиб, учқун олов чиқаргани мисоли, одамлар ҳам бир-биридан ибрат олиб, уқиб, ўрганиб камол топади.

Булар устоз суҳбатларидан кўнглимга сингиб қолган оловнинг чўғлари. Ҳаётдан, суҳбату мулоқотлардан, ижодий изланишлардан жамланган фикр-мушоҳадаларнинг қаймоғи. Улар, инсон шаънини баланд тутишга, ҳамиша яшашга ўргатади. Ҳаёт, одам ва одамийлик ҳақида, тириклик масъулияти тўғрисида, дунё шеваларию сир-синоатлари хусусида сидқидилдан фикрлашиш, суҳбатлашиш у кишининг жони-дили эди. Фалсафий мушоҳадакорлик, мажозлар билан сўзлаш, ҳар бир гапида ҳикматли иборалар қўллаш суҳбатларининг бош фазилати эди. Оддий, жўн нарсалар хусусидаги муҳокамалар ҳам ҳаётий кузатиш ва хулосалар билан тўйинганлиги боис чуқур маънодорлик касб этарди.

“...Шарқ ривоятлари ҳикмат хазинаси-да,- дея ҳикоя қилганлари ҳамон ёдимда. Олов билан Сув дўст тутинибди. Новвос боқиб, мол-қолни кўпайтирадиган, ҳамкорликда тирикчилигини йўлга қўядиган бўлишибди. Энди оғзи оқарган пайтда новвосларини бир кечада ўғирлаб кетишибди. Олов билан Сув қаттиқ ҳафа бўлибди. Дили хуфтон, фиғонидан тутун чиқиб, дарди-дунёси қаронгу тортибди.

- Ўзинг биласан-ку, - дебди Олов Сувга караб, - сендан бўлак ҳеч кимдан кўрқмайман. Ер юзидаги жамики нарсаларни элак-элак қилиб ташлайман, ғалвирдан ўтказаман. Омборлару ертўлаларни, жарликлару хандақларни, ҳатто дарахтларнинг қавагини кўздан ўтказаман. Фарам уюмларю бостирмалар ҳам олов нигоҳимдан четда қолмайди. Бир чеккадан ёндираман, куйдираман, кул қиламан. Токи, ўғрилар “дод” деб айбини бўйнига олмагунча, бош эгиб новвосларимни қайтармагунча шаҳдимдан қайтмайман.

- Бу жаҳлингдан воз кеч, -дебди Сув, синчиклаб пойла-сак бас, ўғрилар ўз оёғидан илинади. Сўйиб егудек бўлса иккимизнинг қўлимизга тушади. Гўштини қовуриб ейман, деса сенга иши тушади. Қонли пичоғию гўштини юваман, деса менга.

Чиндан, ҳаммаси Сув айтгандек бўлибди. Ўғри новвоснинг калла почасини юваман, дея дарё бўйига бориб, Сувнинг домига илинибди. Жигар кабоб қиламан, деган ўғрининг шериги эса Оловнинг қўлига тушибди...”

Хоҳ илмда, хоҳ бошқа соҳада бўлсин, қайси ишга қўл урмагин, аҳилликда, ҳамжиҳатликда гап кўп, деган эди фикр-

рини якунлаб Ҳалим Ҳайдар ўғли. Дўстлар куч-қуввати-ни жамласа, ҳатто, тоғларни ҳам ўрнидан силжитиб, талқон қилиб юборади. Дўст орттиринглар. Оғайниларинг қанча кўп бўлса шунча оз. Душманинг эса, битта бўлсаям кўп...

Ҳалим Усмонхўжаев суҳбатлари шу тахлит ибратли ҳикматларга йўғрилган бўларди. Кўнглингга қўрғошиндек қуйилиб, ўйилиб қоларди. Бир умр ўчмасди. Мана, ҳикматли ҳикояларидан яна бири:

“... Шарқ эртақларидан бирида ҳикоя қилишларича, подшоҳнинг ҳусн малоҳатдаю тантиқликда яккаю ягона қизи бор экан. Жамалак сочларини селкиллашиб сарой боғига чиққан заҳоти атроф-теварагидаги кўзи тушган жамики нарса яхши кўринар, бир қур ушламагунча таскин топмас, ҳарҳашаси тинмас экан.

Бир куни, “шамолни тутиб беринглар, бирга ўйнаймиз. Боғимиздан кетмасин”, деб оёқ тираб туриб олибди. Подшоҳ мулозимлари зир титраб елиб югуришибди; чорасини ўйлайвериб бошлари тарс ёрилгудек бўлибди. Сира иложини топиша олмабди. Оппоқ капалакни тутиб келтиришибди.

- Йўқ, - дебди малика, мени лақиллатмоқчи бўлаяпсизми?! Бекорларни ўйлабсиз. Капалаклар билан ҳар куни ўйнайман. Шамолларни ҳам чақирган эдик. Этагини тутқазмай учиб кетди. Қушлар менинг дугоналарим, орамиздан қил ўтмайди.

Подшоҳнинг яккаю ягона ишонган дўсти, оқилу доно вазирига маслаҳат солишибди. Унинг йўриғи бўйича иш юри-тадиган, шиша идишга булоқ сувидан тўлдириб, малика ҳузурига киритадиган бўлишибди.

- Бу, суюқ шамол. Қуюғи булутларга айланиб, осмонларга учиб кетди. Қуюқ шамолга қўлимиз етмади...

Ёш малика рўпарасида айбсингандек, бош эгиб мўлтираб туришибди. Алдагани, барибир бола осон-да. Малика кўна қолибди, ортиқ ҳархаша қилмабди.

Орадан ой-йил ўтиб, маликанинг ҳайратига ҳайрат ула-нибди. Бир куни боғга чиқса, ён-вери қушларнинг чуғир-чуғирига тўлиб кетибди, донг қотиб қолибди. Ҳайрати со-вумасдан қушлар гуррос-гуррос учиб кета бошлабди.

- Айтинг, қушлар товушини ташлаб кетсин. Бирга ўйнагим келаяпти.

Подшоҳ мулозимлари яна қийин аҳволда қолибди. Қий-чув кўтариб қушларни тутмоқчи бўлишибди. Аксига олиб хуркиган қушлар баландга кўтарила бориб осмонлар оғушига сингиб кетибди. Малика инжиқлашиб, саройни бошига кўтариб ҳархаша қилибди:

Қушларнинг товушини тутиб беринглар. Қушларнинг овозини олиб келинглар.

Сарой аёнлари чора тополмай, оқилу доно вазир ҳузурига бош эгиб боришибди. Маслаҳатни бир жойга жамлаб, маликани олис тоғ томон етаклаб кетишибди. Оқил вазир маликани овутиш ниятида сўз бошлабди:

- Мана, ўз кўзингиз билан кўриб турибсиз, шу тоғ-тошлар қушларнинг товуши бўлади. Ажабланманг, осмонлардан йиқилиб тушиб, қарч қояларга, ўнгир-довонларга айланиб қолган.

Малика ёш эмасми, кўнибди, ортиқ ҳархаша қилмабди. Орадан кўп кунлар, ойлар ўтибди. Яна сўлим, ойдин бир кеча малика деразасидан ташқарига қараса, осмондаги тўлин ой кўк тоқидан пастга тушиб, шундоққина боғидаги теракнинг учига илингандек экан. Қувончдан кўзлари чарақлаб ёниб кетибди. Қачондан бери орзиқиб кутарди-я. Энди орзуси ушаладиган бўлибди. Қандоқ яхши. Ой ҳам маликани хуш кўрар экан-да. Йўқса, ҳув, хаёл етмас осмонлар пештоқидан ерга тушармиди..

Малика саройни бошига кўтариб, ҳархашасини бошлабди:

- Анови ойни олиб беринглар. Ўзи ҳам боғчамга келибди. Ой билан бирга ухлайман, бирга ўйнайман.

Подшоҳ гаранг. Нима қилиши керак?! Ноиложликдан аёнларнинг ҳам боши қотибди. Малика эса, бир сўзни қаттиқ ушлаб, оёқ тираб туриб олибди.

- Ана, ойни ушланглар, боғчамдан кетиб қолаяпти.

Шу маҳал ой терак учидан кўтарилиб, тоғ чўққилари сари сузиб борарди. Подшоҳ яккаю ягона дўсти, доно вазирини чақиртирибди. Бўлган гапни тушунтирибди:

- Иложини топамиз, - дебди оқил вазир. Бу дунёда чо-

расиз нарсанинг ўзи йўқ. Ҳамма нарса ўз имкони билан юзага келади. Фақат банда ожиз, бечора...

Олтин ҳалқани малика хонасининг деразаси раҳига илиб қўядиган, уни эса, қора кўзойнак орқали кўрсатадиган бўлишибди.

- Кўз кўргани, қулоқ эшитгани билан қорин тўйиб қолмайди, маликам. Ойни ўз қўлингиз билан тутиб олганга нима етсин. Манави, сеҳрли кўзойнак. Уни кўзингизга тақинг. У ойни ҳам, офтобни ҳам олдингизга олиб келади. Бирга суҳбатдош қилиб қўяди...

Малика қараса, ой шундоққина деразага илиниб турган эмиш. Бир сакраб қўлига олибди. Билагига тақиб қўйибди.

Шундай қилиб денг, подшоҳнинг яккаю ягона ишонган дўсти, оқилу доно вазир биргина қора кўзойнак билан маликанинг кўнгил кўзини жиловлаб, ҳайратларини тақалаб ташлабди. Кундузию кечаларини бирдек қорага белаб, зимистонга кийинтириб қўйибди...

Дўстингдан топ, деганлари шумикан..."

Устоз оғир тин оларкан, ҳар ким салоҳиятига, ўзининг сажия имкониятига ишониши, қурбидан ортиқ нарсага ружу қўймаслиги керак экан, деган эди. Хусусан, илм кишилари бир-бирининг кадрига етиши, қобилиятини эъзозлаши керак. Ҳайрат ҳам Қодир Эгамнинг инояти. Унинг сўниши ёки ҳиралашиши ҳаётга бўлган қизиқишларнинг, яшаш иштиёқларининг қовжираб қуриши демакдир. Ҳар қалай, янтоқдан гулдаста ясаб бўлмас экан...

Ҳалим Усмонхўжаев нималар хусусида фикр юритмасин, масала моҳиятини англашга, унинг илдизини билишга, мағзини чақишга интиларди. Бу борада теран фалсафий мушоҳадакорлик фикрлаш тарзининг асосий хислатига айланарди. Фёблига мос ҳар бир кишида ўзига яраша салоҳият яширинган, дегувчи эди устоз. Фақат, ҳамма гап, ана шу қобилиятнинг маъносини билишда, йўналишини, мақсадини тўғри белгилашда. Деҳқондан чилангарликни, сувчидан учувчиликни, косибдан юлдузлар илмини талаб қила олмаймиз. Сиртида йўл-йўл беқасам тўни бор, дея тарвуз билан бодрингни фарқламаслик, янглишиш истеъдод-

нинг кўзига кул сепеди. Биз ёшлардан “ўқи, ўқисанг замон сеники бўлади. Замон зўравонники эмас”, дея талаб қилиб келдик. “Ҳамма ўқийверса подани ким боқади”, дегувчилар ҳам бўлди. Ўқиш, ҳаётни уқиш, бу очунда борлигини билиш дегани, бу бировлар ёзиб берган нарсани сўзма-сўз хижжалаб ёдлаш эмас. Аксинча, табиат ва жамият воқеа-ҳодисаларини, инсоннинг сир-симоатларини, феъл-атворини билиш малакаси, англаш маданияти демакдир.

Ўқиш, билим олиш бу - дунёнинг моҳиятини тушунишга интилиш, тириклик билан тирикчиликнинг паст-баланд томонларини фаҳмлаш, ҳаётнинг ўнқир чўнқирларию, аччиқ-чучугини ажрата олиш, яшаш маданиятини эгаллаш санъатидир. Ҳеч бир нарсага биқиқ ва синиқ ёндошмаслик, бир ёқламаликка йўл қўймаслик лозим. Феъли кенг одамга олам ҳам ададсиз, бепоён. Ҳар ким бир чимдим умри бадалида борлигию йўқлигининг маъноси нимада эканлигига жавоб излаши керак экан. Ҳаёт қизиқ, бир мири кам дунё, деймиз. Бу, нима дегани ўзи? Уларнинг моҳияти нимада? Товуқлар совуқ қотса, ўзини дарахтларнинг шохига ураркан, қўндоқларга кўтариларкан. Ўрдаклар совуқ еса, ўзини сувга ташларкан. Ўрдак мижоз, товуқ мижоз одамлар йўқ, дейсизми?! Ҳовлиқмалар лопиллаб, жала ерга жар солганда, оқиллар мум тишлайди... Шамол кўтарилганда олов ёққан кишининг этаги куяди... Уй қурган одам пешонасини кесагига уриб олмаслик учун бўйига мослаб эшик ўрнатади... Жим турган одамнинг оғзига пашша тугул чивин ҳам яқин йўламайди. Ҳамманинг гапига лаққа тушиб ишонавериш - бармоқларини ёзиб ҳовучини сувга тўлдириш билан баробар.

Булар, Ҳалим Усмонхўжаевнинг ҳаётдан уққан фалсафий мушоҳада муҳокамалари. Қайроқи гаплар. Табиат ҳоссалари билан одамнинг феъл-атворини қиёслашга, фарқли ва уйқаш жиҳатларини кўра олишга ундар эди. Улардан сабоқлар чиқаришга, маънолар уқишга даъват этарди.

Бир куни, Момақалдиқоннинг ўғил-қизлари ҳақидаги эртакни эшитганмисиз, деб сўраб қолдидар. Йўқ, дедим.

- Ибратли маъноси чуқур. Одамдаги одамийликнинг илдизларига ишора бор унда.

“Тоғ-тошларга Кўланка оралаб қолибди.

- Ҳой, кимнинг соясисан, - сўрабди Майса

- Мен кўланка эмасман, - жавоб берибди шарпа. Дарахтлар уйқусиман...

Кейин Майсага танбеҳ бергандек сўзалабди:

- Намунча оёқларинг остига тикилмасанг? Бошингни кўтарсанг-чи!

Майса кўзини укалаб осмонга қарабди. Эҳ-ҳе, осмон ҳам, ер ҳам, дов-дарахтлар ҳам сукунат беланчагида эланиб-эланиб чайқаларди. Салқин шабада хаёлларини опичлаб олибди. Қўнғир қояларда қотиб қолган сокинлик, ирмоқларнинг кикир-кикир кулгуси, сергулув шаршаранинг инжу зарралари, булутларнинг опшоқ ўйлари, энтиккан чўққиларнинг қанотли орзулари барча-барчаси сукунат беланчагида ором олаётгандек. Дарахтлар ҳам олис-олисларга қанот боғлаб учиб кетгуси келгандек талпинади. Фақат...фақат... ердан оёқларини узолмайди.

- Ажабо, дебди ҳайратга чўмган Майса. Биздан ҳам бўйдор гиёҳлар бор экан-да...

Майсаларнинг бир-бирига шивирлаб айтишларича, Чимён тоғлари ўрнида бир пайтлар бекарон уммон бўлган экан. Ер юзида ёлғиз офтоб, тупроқ, сув ва ҳаво бўлган ўша олис замонларда уммон бўйида боши булутларга етган бир мўйсафид яшаган экан. Уни Чимён бобо дейишаркан. У бир қўлини чўзса Кунчиқарга, иккинчисини узатса, Кунботарга етаркан. Одимлари ҳам шунчалик улкан, шунчалик залворли эканки, юрганда ер сатхи тарс-тарс ёрилиб кетаркан. Теварак-атрофдаги тоғ-тошлар тутдек тўкила бошларкан.

Айтишларича, Чимён бобо экин-тикинларини суғораётган айни баҳор палласи экан. Еру кўкни ларзага солиб мамоқалдироқ гулдирабди. Чақин чақиб, шаррос ёмғир қуя бошлабди. Чимён бобо пешонасини қийиқчаси билан тангиб, баркашдай кетмони билан пайкал оралаб сув тарашда давом этаверибди. Чор-атрофни қоп-қора булут қоплабди. Янаям шиддатли чақин чақибди. Қўққисдан момақалдироқдан олов узилиб тушибди. Бир зум Чимён бобонинг

кўзларини қамаштириб ловуллаб тургач, чакмоқдай йигитга айланиб қолибди.

Чимён бобо момақалди роқнинг ўғлини кучоқ очиб кутиб олибди: "Заминга хуш келибсан осмон ўғлони!"

- Отам Чимён бобонинг юмушларига кўмак бер, оғирини енгил қил, деб тайинлади, жавоб берибди Олов йигит. Кейин қип-қизил шафақдан ушатиб олингандек ловуллаган ҳовуч-ҳовуч олов ерга узилиб тушаверибди. Зумда ловуллаган йигитларга, чўғдек куйдирувчи қизларга айланиб қолишибди.

Юрагимизнинг кўрини ерга тўккани келдик, дейишибди баравар улар. Кейин Олов йигитлар, Олов қизлар кўнидан тўкилган чўғларни Чотқол тоғи этакларига экиб чиқишибди. Шаррос ёмғирда чўғ-уруғлар дарахт бўлиб гуркираб кўкарибди.

Чотқол ёнбағирларидаги ёнғоқзору ўрикзорлар, пистазору бодомзорлар, олмазору шафтолизорлар, анорзору олчазорлар, токзору хурмозорлар момақалди роқнинг олов фарзандлари. Ўша, оқ сочли олис замонлардан бери момақалди роқнинг ўғил-қизлари тоғ-тошлар ўрнида боғ-роғлар барпо этишибди. Одамлар кўнгилдан инсоф, диёнат, мурувват, шавқат кўтарилса, боғлар, аслимизга қайтамыз, оловга айланиб қоламыз, дермиш..."

Оловнинг табиатида одамга хос жудаям кўп хислату фазилатлар, иллату қусурлар яширинган эмасми?! Ёхуд одамлар ўзидаги жудаям кўп қусуру фазилатларни оловга тақлид қилиб, ўзлаштириб олмаганмикан?!

Устоз шу тахлит муҳокама-мушоҳадалар юритишни яхши кўрарди.

- Одам ҳам оловга ўхшамайдими? Ўхшаганда қандок. Худди ўзи-ку. Гётенинг "Фауст"ини ўқигансиз-а? Адибнинг ёзишича, Фаустнинг иккита юраги бўлган экан. Платон эса, руҳлар ҳақидаги асарида таъкидлашича, учта юракли одамлар ҳам бўлган экан. Фалатилиги шундаки, юраклар одам танасининг турли қисмларида жойлашган экан. Эгасининг юмушларини адо этишда бир-бирига кўмаклашиш ўрнига, аксинча, ҳалақит бераркан. Бир-бирларининг фаолиятига монелик кўрсатиш ҳам баҳаннави. Ақл бовар

қилмайдиган қилиқларини айтмайсизми. Юракларнинг ор-тиқчалиги одам вужудига зарар етказаркан. Хусусан, тана аъзоларининг иш русумини созлашга эмас, бузишга хиз-мат қиларкан. Хуллас, бир вужуддаги уч юрак бир-бирига қарши қурашишдан, бир-бирини кемиришдан бўлак ишга ярамай қолибди.

Қадимги аждодларимиз вужуддаги учта юрак, олов та-биатидаги уч хусусият давр эврилиши оқибатида одамлар рухониятида ҳис-идрок қилиш, фикрлаш ва сўзлаш синга-ри белгиларга айланиб, зоҳир бўлаётган эса не ажаб. Бир-бирига мададкор уч хислат касб этган бўлса не ажаб.

Ҳалим Усмонхўжаев қайси бир масала хусусида сўзла-масин, муаммонинг илдизига етиш учун теран мушоҳада юритарди. Бу нарса олим тафаккур маданиятининг усти-вор фазилати эди.

- Сизга айтсам, инсоннинг онги-шуурида туғилажак гоялар ҳам шунга ўхшайди, - дея муҳокама юритишда да-вом этган эди устоз ўзаро суҳбатларимиздан бирида. Бир гоя бир неча маънода, бир неча кўринишда юзага келади. Худди, уч-тўрт бошли жонзотлар, икки-уч юракли одам-лар мисоли.

Муайян масала моҳиятини ойдинлаштирувчи ҳолис, ҳақ гоя битта бўлар экан-да. Хусусан, Маккаи Мукаррама би-лан Мадинаи Мунаввара яккаю ягона бўлгани сингари. Ва лекин, унга элтадиган турфа хил йўллар кўп. У ёки бу муаммога ойдинлик киритувчи, илмий ҳақиқатни юзага чиқарувчи ёндошувлар, муносабатлар ниҳоятда ранг-баранг. Олим кўнглига жойланган ҳақ гояни юзага чиқаришда худо юктирган салоҳияти, закоси илмда гоят муҳим. У ўзлиги-ни намоён этиш асосидир.

Кўлни кўрмаган киши кўлмакнинг бўйида ҳам салқ-инланиб кетавераркан... Тилдан узилган ҳар бир калима сўз - бамисоли тухумни ёриб чиққан бургутнинг полапо-ни. Темир қанотлари чиққунга қадар парвозга чоғлаш ҳар кимнинг ўзига боғлиқ. Кўнглидаги нур қанчалик олис-ларни, юксакларни илғай олса, Сўзнинг парвози ҳам шун-чалар баланд бўлади. Шунчалар ёруғликка тезроқ элта-ди...

Козим Умаров³ ҳикоясидан:

- Ҳалим ака адабиёт ва санъатнинг, театр ва кино маданиятининг катта шинавандаси эди, - дея ҳикоя қилади Козим Умаров, кўнгил дафтарини варақлар экан. Буни бир қанча мисолларда изоҳлаш мумкин. Уйғун билан Иззат Султоннинг “Алишер Навоий” пьесасидаги Навоий монологини бошдан-оёқ ёддан биларди. Ҳали-ҳануз шундоққина кўз ўнгимда. 1950 йиллар эди. “Алишер Навоий” пьесасини халқимиз симириб томоша қилаётган пайтлар. Ҳалим аканинг андижонлик Шермат исмли дўсти бўларди. У киши Ҳусайн Бойқаро монологларини сув қилиб ичиб юборган эди. Биз Ҳалим ака билан девор-дармиён қўшни яшардик. Бир куни уйларига чиқсам, Шермат ака билан иккови супада ўтиришибди. Ҳалим ака Навоий бўлиб, Шермат ака эса Бойқаро бўлиб, монологларни шунчалик завқ-шавқ, сўнмас муҳаббат билан ижро этишарди. Ҳайрат ва ҳавасдан турган жойимда михланиб қолдим. Яна, “сиз фалон жойда оҳангни буздингиз”, “бояги ўринда фикр оқимини пасайтирдингиз”, деб бир-бирларининг нутқига тузатишлар ҳам киритишарди.

“Алишер Навоий”дек гўзал романтик асарни тўла-тўқис ёд билиш, у кишининг адабиётга муҳаббати нечоғлик бекиёс бўлганлигини тасдиқлайди. Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин Мангуберди” трагедияси 1945 йили Ҳамза театрида сахналаштирилди. Ҳалим аканинг бу асарга муҳаббати чексиз эди. Асардаги кўплаб саҳифаларни, хусусан, Жалолиддин билан унинг куёви Амир Бадриддин монологларини ёддан биларди. Жалолиддин монологларини тўлиб тошиб, тўлқинланиб, оловли нафас билан ёддан айтарди:

*Киши туеълмайди бошда тож билан,
Туеълар эркликка эртийёж билан,
Бошимнинг тожидир онамга қасам!
Эл ўлка сое бўлсин, тож келиб кетар!*

Ушбу сатрларни эслаяпману, Ҳалим ака кўркам қиёфаси билан кўз ўнгимда тикланыапти. Гоҳ қўлларини кўкси-

---

³ Козим Умаров - тарих фанлари номзоди, доцент. Кекса журналист. Ҳалим Усмоновжаевнинг қариндоши.

га босиб, гоҳо силкитиб, гоҳида оғир тин олиб образли ҳолатларни тиклаши худди кечагидай кўз олдимда.

Миллий гурур туйғуларини тарбиялашда катта ўрин тутиб келаётган “Жалолиддин Мангуберди” пьесаси 1946 йилга келиб, тўсатдан саҳнадан олинди. “Ҳалим ака, бунинг сабаби нимада экан, мабодо билмайсизми?”, деб сўрадим. Кўп куттирмасдан дарров жавоб бердилар: “Бунинг иккита сабаби бор. Биринчиси, асарда феодал ўтмиш идеаллаштирилган, деган айб қўйишибди. Иккинчиси, грузиялик бир тарихчи олим Сталинга хат ёзибди. Мозийда яшаб ўтган золим подшоҳни ўзбеклар миллий қаҳрамон қилиб кўтаришибди, деган мазмунда. Ўша мактуб “халқлар отасига” етиб борганми, йўқми, билмайман. Ҳар ҳолда ВКП(б) Марказий Комитетидагилар уни бефарқ қолдиришмаган. Саҳнадан олинишига сабабчи бўлган”.

Биз у пайтда ёш эдик. Ҳалим ака биздан беш-олти кўйлакни ортиқ йиртган акамиз қатори; тушунмаган жойларни сўрардик-да. “Жалолиддин Мангуберди” пьесасида Мақсуд Шайхзода дин кишисининг қиёфасини - Шайхул Ислом образини яратган эди. Бунга журъат этиш тенгсиз жасорат ҳисобланарди. Дин таъқиб этилган бир пайтда шоир қўрқмасдан шундай образни яратишига сабаб нимада экан, деб Ҳалим акадан сўраганим эсимда. Шунда, Ҳалим ака “Бу, тарихий шахс, Шайх Нажмиддин Кубронинг сиймоси”, деб жавоб берган эди. У пайтда, очигини айтиш керак, олис тарихимизда шундай буюк Шайх яшаб ўтганлигини кўпчилик қатори мен ҳам билмасдим.

Вақт тақозоси билан “Ўқитувчилар газетаси” (ҳозирги “Маърифат”) редакциясида ишлаб юрган кезларим. 1955 йили Мақсуд Шайхзода “халқлар отаси”нинг қамоқхонасидан қутулиб келди. Бинобарин, қамоқдан озод бўлгандан кейин ҳам Мақсуд Шайхзода асарларини газета-журналлар босиб чиқаришга ботинмас эди. 1955 йил январ ойида Ленин вафоти кунида Мақсуд Шайхзоданинг шеърини “Ўқитувчилар газетаси” биринчи бўлиб босган эди. Шундан кейин Мақсуд Шайхзода билан кўплаб мулоқотда бўлишга тўғри келди. У кишидан жуда кўп нарсалар ўргандим. Суҳбатларимизнинг бирида Шайх акадан “Жалолид-

дин Мангуберди” драмасидаги Шайхул Ислоом образининг прототипи борми? У ким, деб сўраганимда, “У - Нажмиддин Кубро, тасаввуф илмининг султони”, деб жавоб берган эди.

Шундан кўриниб турибдики, Ҳалим ака 1945 йилдаёқ Нажмиддин Кубро ким эканини билган. Бадиий адабиётни назик тушуниб, ҳис этиб, мушоҳада юритувчи тансиқ дид соҳиби бўлган. У киши оламдан ўтиб кетди. Нажмиддин Кубро шахси ва фаолиятини қайси манбалар орқали билган? “Ҳалолиддин Мангуберди” асари қай йўсинда бадиий талқин этилган? Булар, Ҳалим аканинг нечоғлик кенг ва чуқур билим эгаси бўлганидан, ҳофиза кўламининг теранлигидан далолат беради.

Яна бир эътиборли нарсаси. 1949-1950 йиллар Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмасида Парда Турсуннинг “Ҳақ йўл” повести (кейинчалик «Ўқитувчи» романига айлантирилди) ҳамда Абдулла Қаҳҳорнинг “Қўшчинор чироқлари» романи муҳокама қилинди. Бу муҳокамалар, таҳминан, икки ойга яқин давом этди. Ҳар гал Ёзувчилар Уюшмасига борганимда Ҳалим ака Саид Аҳмад ёки Мирмуҳсин, Шухрат ёки Шукрулло билан суҳбатлашиб ўтирганини кўрардим. Бугун адабиётимизнинг оқсоқоллари бўлган улкан адиблар билан Ҳалим ака ҳамсуҳбат ёки тенгкур бўлганликлари учунгина эмас, адабиётни чин дилдан севгани боис бу йигинларда қатнашар эди. Кейин уйга қайтгач, Ҳалим акадан муҳокаманинг кечилш тарзини сўраганимда, кимларнинг фикри ҳолис ва ҳақ, кимларники субъектив, ноҳақ бўлганлигини ўз фикрларини баён қилиш орқали исботлаб берарди.

Яна диққатга молиқ томони шундаки, Ҳалим ака умрининг охиригача “Шарқ юлдузи” журналининг доимий бўначиси эди. Журналда чоп этилган янги шеърлар ва достонларни, қисса ва романларни, публицистик мақолаларгача биттасини қолдирмай ўқиб борарди. Адабий ҳаётдаги янгиликлардан биринчи бўлиб воқиф бўларди. Кейин, “Фалон повест ёки романни ўқидингми, фикринг қалай”, деб биздан сўрарди. Шунингдек, шоир Эркин Воҳидов редактор бўлиб нашр этила бошлаган “Ёшлик” журналининг биринчи йилидан эътиборан муштарийси эди.

Бу далиллар Ҳалим акада адабиёт ва санъатга катта меҳр-муҳаббат бўлганлигини кўрсатади. У киши санъаткорлар билан ҳам қадрдон суҳбатдош эди. Бунга асос бўлган омил битта. Хусусан, Ҳалим аканинг тоғаси Муҳсит Сиддиқов (Санжар Сиддиқнинг укаси) Ўзбекистон театрлари бош бошқармасининг бошлиғи эди. Атоқли санъат аҳллариининг қадами уйдан узилмасди. Тоға-жиян табиатида санъатни ингичка, ўта фасоҳат ила тушуниш хусусияти мужассам эди. Шу боисмикан, улар санъатга, санъаткорларга анча яқин эди. Ҳалим аканинг хонадонида ҳам таниқли санъат намоёндаларини кўп бор кўрардим. Ака-ука Шукур ва Убай Бурхоновлар, Наби Раҳимов, Тамара-хоним, Мукаррама Турғунбоева, Қаҳрамон Дадаев ва ҳ.к. санъаткорлар Ҳалим ака оиласига жудаям яқин эди.

У кишида санъатга бўлган меҳр-муҳаббатнинг яна бошқа кўринишлари ҳам бор эди. Яхшигина дутор чертарди. Одамни сел қилиб юборадиган куйлар ижро этарди. Ундан ташқари адабиёт, санъат, маданият аҳлларига катта эҳтироми бор эди. Бадий баркамол асар одамни фақат маънан гўзаллаштиради, олижаноб ва жўмард қилиб камол топтиради. Маънан чиройли одамлар эса, ҳеч қачон бировга ёмонликни раво кўрмайди. Боғбон ҳадсиз ададсиз боғ-роғлар соҳиби бўлгани сингари ёзувчи ҳам бебаҳо маънавият хазинасининг эгаси. У билан қанчалик дилдан ҳам-суҳбат бўлсанг, шунчалик қўнглингу фикринг ёришади. Ўзингни янаям улуғвор ҳис этасан, деганларини кўп бор эшитганман.

Ҳалим ака табиат ва жамият фалсафасини, хусусан, ислом дини тарихи ва фалсафасини фасоҳат ила тушунадиган етук Шахс эди. Хусусан, Қуръони Каримнинг жуда кўп оятларини, сураларини ёддан билар эди. Қуръони Каримнинг русча А.Ю.Крачковский таржимасидаги айрим кемтиклар, гализликлар тўғрисида Ҳалим аканинг бир қанча мулоҳазалари ҳам бор эди. Туркий халқлар ўтмишигагина эмас, умуман, Юнон, Турон тарихига тегишли бадий, солнома асарларни ҳамда илмий адабиётларни мутолаа қилишдан толмас эди. Мозийни, хусусан, туркий халқлар ўтмишини ниҳоятда улуғлар, мароқли ҳикоялари тугамас, соатлаб эшитсанг ҳам тўймас эдинг. Тарихчи бўлишга интилаганим учунми, китоб расталарида, газета-журнал дўконла-

рида тарихий асарлар ёхуд халқимиз ўтмишига оид адабиётлар учраб қолгудек бўлса, сотиб олиб менга тортиқ қилар эдилар. Энг муҳими, миллат ва ватан тарихи, олис ўтмиш воқелиги, йирик шахслар тақдири хусусида фикрлаш маданиятида ниҳоятда теран билимга эга эканликларининг гувоҳи бўлардим.

Мисол учун, Россия босқинидан олдинги хонликлар даври тўғрисида кўп баҳслашганмиз. Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги, Хева хонлигининг юзага келиши, яхлит Туркистон ўлкасининг парчаланиб кетиши ҳақида Ҳалим ака билан соатлаб суҳбатлашганим эсимда. Ягона Туркистоннинг уч хонликка бўлиниб кетишини миллий бирликнинг йўқотилиши, деб тушунар эди. Миллий иттифоқнинг, бирликнинг парчаланиши ҳар қандай миллат учун яхшиликка олиб келмайди, деб билар эди. У пайтда, яъни Ҳалим ака билан баҳслашган дамларимизда қайси хонлик урушқоқ эди, қайси бири ночор кўрқоқ эди, қайси бири Россиядан қурол олиб, куч-қудрати зўрроқ эди, қайсиниси Россияга кўпроқ суянар эди, шулар хусусида фикрлашган баҳсларимиз адоғига етмасди.

Эътиборлиси шундаки, Россиянинг Туркистонни босиб олиши билан боғлиқ мулоҳазалари тарихий манбаларга таянишига кўра ҳамиша қизиқарли ва мароқли бўларди. Миллий истиқлолга қадар шўро давридаги тарихий-сиёсий адабиётларда Туркистон ўлкаси ўз ихтиёри билан Россияга қўшилган, деган нуқтаи назар ҳукмронлик қиларди. Ҳалим ака бу хил қарашларга мутлақо қўшилмас эди. Буни бир канча мисоллар билан исботлаб, таъкидлар эди. Мисол учун, ҳозирги Бешёғочдан кириб бораверишдаги Хўжа Аъламбардор қабристонининг номланиш тарихини олайлик. Чор Россияси қўшинлари шу даҳадаги Камолон дарвозаси орқали ҳам бостириб келган. Чор қўшинларининг шум қадамини даф қилишга қаратилган жанг тафсилотларини Ҳалим ака гапириб берганди. Қайси тарихий манбалар орқали хабардор бўлганлигидан, қайси закий мўйсафидлар суҳбатидан баҳра олганлигидан беҳабарман, албатта.

Суҳбатларимиздан бирида, “ўша қабристон нима сабабдан Хўжа Аъламбардор номини олган, биласанми”, деб сўраб

қолдилар. “Йўқ”, дедим. Бунинг тафсилотини Ҳалим ака шундай ҳикоя қилиб берган эди:

– Хонлик байроғини кўтариб юрадиган хос сипоҳлар бўлган. Хўжа исмли йигит Қўқон хонлиги байроғини кўтариб, мусулмон сипоҳийларни рус қўшинларига қарши жангга олиб кирган. Чор аскарлари биринчи бўлиб шу йигитни нишонга олиб ўққа тутган. Йиқилиб, ўлаётган асноларда ҳам у байроқни қўлидан қўймаган экан. Хўжанинг темирдек чангалидан байроқни суғуриб олиши ниҳоятда машаққат туғдирган экан. Бу одам авлиё сифатида дафн этилганлиги боис халқ ўртасида ўша хилхона Хўжа Аълабардор қабристини номини олган. “Хўжа” сўзи у кишининг исми; Аълам, арабча байроқ маъносида, “бардор” байроқни кўтарувчи, дегани. Яъни, байроқни кўтарган хўжа қабристони, деган маънони англатишини Ҳалим акадан эшитганман. Ушбу жангда чор қўшинлари катта талофат кўрганлиги, кўплаб зобитлари, сипоҳийлари ўлганлигини ҳам аниқ мисоллар ёрдамида гапириб берар эди. Хусусан, шу қабристоннинг атроф теварагида “фалон офицернинг...”, деган қабр ёзувларини ҳозир ҳам учратиш мумкин..

Биргина шу мисоллар билан Туркистон Россияга ўз ихтиёри билан қўшилди, деган гаплар уйдирма эканлигини исботлаган эди.

Ҳалим ака жуғрофияни ҳам яхши биларди. Дунё жуғрофиясига оид билимлари кучли эди. Ҳатто, Африка қитъасининг олис бир чеккасидаги оролни сўрасангиз ҳам айтиб берарди. У ердаги аҳолининг турмуш тарзи, ирки, иқтисодий ҳаётида нималар устунлик қилишигача билар эди. Дунёнинг табиий ва иқтисодий жуғрофияси билан боғлиқ бирон-бир савол туғилиб қолгудек бўлса, у кишига тортинмасдан мурожаат қилардик. Ҳалим ака билганларини мирдан-сиригача тушунтиришга интиларди. Хусусан, бир гал Хоразмийнинг “География” асарида кўрсатилган тоғлар ва қўллар, дарёлар номланиши, тоғ жинслари, тупроқ таркиби, ер ости бойликлари ва ҳ.к. ҳақидаги ҳикоясини соатлаб, қилт этиб киприк узмасдан тинглаганларимиз яхши эсимда.

Ана шу жуғрофий билимларга беҳад ташналикдан бўлса керак, сайёҳликни ҳам жон-дилдан севарди. Дунё кезиш-

ни, оламни таниш, одамларни билишнинг аржуманди эди. Шу боис сайёҳлик Ҳалим аканинг жони-дили эди.

Сталин вафотидан кейин Хрушчëв даврида хорижий ўлкаларга, жумладан Европа мамлакатларига сафар қилиш имкониятлари пайдо бўлди. Ҳалим ака Европанинг ўн тўрт мамлакатига туристик кема сафарига чиқадиган бўлиб қолди. Салкам бир ой мобайнида Европа марказидаги ўн тўрт давлат халқлари ҳаёти билан танишиб, олам-жаҳон таассуротлар билан қайтиб келди. Франция, Германия, Италия, Португалия, Болгария, Венгрия ва ҳ.к. мамлакат халқларига хос урф-одатлар, кийиниш, юриш-туриш, турмуш тарзи, маънавий-иқтисодий ҳаёти, хуллас, ҳар бир тўхтаб ўтилган жойдаги шаҳарлар, одамлар тўғрисида соатлаб гапириб берар эди. Олис Европа халқларининг маънавий-маданий ҳаёти бизда ҳам адоқсиз ҳайратлар уйғотарди.

Афсуски, ўша пайтда Европа бўйлаб сафар таассуротлари оғиздан-оғизга кўчдию лекин қоғозга тушмади, матбуот юзини кўрмади. Яъни, кўпчиликнинг маънавий сабоғига айланмади. Кейинроқ, донгдор олим бўлиб танилганларидан сўнг ҳам Шарқу Фарб мамлакатлари бўйлаб кўплаб саёҳатга чиқди. Кўрган-кечирганлари таассуротлар тарзида қоғозга тушиб, матбуот саҳифаларига кўчмади. Ҳалим аканинг дил-дилига чўкиб кетди. Боиси, ўша пайтда шўро мафкураси хорижий мамлакатлар ҳаётини мақташни, улардан ибрат олиш маъносидаги таассуротларни радио-телевидения ёки газета журнал саҳифалари орқали ёритишни маън этган эди. Шўро мафкурасининг ёзилмаган, ва лекин, ҳар доим талаб этиладиган кўрсатмаларидан бири, бу хорижий ҳаёт тарзининг юзига қора чаплаш, шўро ҳаёти билан коммунистик мафкурани кўкларга кўтариб олқаш тақозо этиларди. Мабодо, ижобий маънодаги фикр-мулоҳазаларни билдиришга ботинган киши зимдан тегишли идораларнинг кўз остига олинарди. Шу боисмикан ёки бошқа сабабданми, Ҳалим аканинг кўплаб хорижий мамлакатлардан орттирган сабоқ таассуротлари маданий ҳаётимизда ўз изини қолдирмади. Ваҳоланки, у киши ҳамиша жуғрофий билимларини кенгайтириб борган, сайёҳликнинг чанқоқ мухлиси эди.

Ҳалим ака юксак маданиятли инсон эди. У кишида хушмуомалалик, кўнгили маърифати бағоят кучли эди. Каттадан кичиккача, ҳатто, ёш болаларни ҳам “сизлаб” гапиришни яхши кўрарди. Талабаларни “сизлаш” керакми ёки “сенлаш” лозимми, деган масалада Ҳалим ака билан тортишган эдик. У киши талабани “сизлаш” зарур, деганди. Мен эса, “сенлаш” маъқул, деган фикрда бўлдим. Лекин, у киши баҳсда ютиб чиқди. Боиси, Ҳалим акада “сизлаш” маданиятининг аҳамияти хусусида жуда катта билим бор эди. Шу маънода, бир мулоҳазаларини сира унита олмайман. Хусусан, ҳатто руслар орасида ҳам “сизлаб” сўзлашиш борасида икки хиллик, тафовут бор, дерди Ҳалим ака. Ўз тенгқурлари қатори ота-онасини, ўзидан ёши улуғларни сенсирайдиганлари бор. Энди, “сизлаб” муомала қиладиганлари эса, асли Петербурглик зиёлилардир, деб тушунтирган эди. Русларнинг ўзида ҳам илгари “сизлаб” гапириш одати русм бўлган экан. Ўзаро муомалада “сиз” билан “сен”нинг аҳамияти жуда катта. У кишидаги билимнинг кенглигига қарангки, Европа ва Шарқ халқларининг одатларидан мисоллар келтириб ўз нуқтаи назарини, мулоҳазаларини тасдиқлар эди.

Дадам раҳматлик “сен” ҳам, “сиз” ҳам битта тилдан чиқади. “Сиз” деган Оллоҳга ёқибди, болам, “сизлаб” сўзлаганга нима етсин, дер эдилар. Шу боис невараларини ҳам, қариндош-уруғларининг фарзандларини ҳам “сизлаб” гапирарди.

Шажара илдизларини, ота-она авлодлари силсиласини тиклаш борасида Ҳалим ака кўп жонқуярлик кўрсатганликлари ҳали-ҳануз эсимда. Тарихчи бўлганим боисмикан, “ўзингни еттита бувангни биласанми, қани, санагинчи”, деб доимо таъкидлаб турарди. Киши ота-онаси зурриёдларидан етти бўғинни таниши, бу - ўз қадрини, башарий қадриятларни эъзозлай олиши демакдир.

У кишининг фикрлаш тарзи учун хос бир хусусият бор эди. Илмий ёки ҳаётий бўладими, қайси масала хусусида гап кетмасин, ривоятми, ҳикоятми, мақол ёки матал биланми осон, содда йўсинда тушунтириб берарди. Бу Ҳалим аканинг олимлик даражаси эди. Одамларнинг феъл-атворини биламан, десанг шажарасини ўрган, дегувчи эди Ҳалим

ака. Шундан кейин одамлар мучали билан боғлиқ бир ривоятни айтиб берганди:

- Қадим қадимда, Одам Ато билан Момо Ҳаво жаннатдан қувилиб, ер юзида одамлар кўпаяётган, туб кўйиб палак ёзаётган замонлар экан. Ўша олис мозийдаги воқеа-ҳодисалар ўзимизнинг Чимёнми, Қурамами, ишқилиб шу яқин тоғ этакларида кечган бўлса ажабмас.

Тоғлар орасидаги қишлоқлардан бирида эртаю кеч тоат-ибодатга берилган авлиё сифат бир одам яшар экан. Унинг булоқ сувидек покиза, боди-сабодек бегидир ёлғиз қизи бор экан. Кўзининг оқу қораси ўн олти ёшга тўлиб, новдадек қадди-басти йигитларнинг кўзида ўтлар чатнатадиган бўлибди. ғн қўшнисининг тоғни урса талқон қилгудек қирчиллама ўғли ҳам етилган экан. Қадамидан ўтлар чатнайдиган ўғли учун совчи бўлиб чиқибди: "Кўп йиллик қадрдонмиз, қариндош бўлсак".

Ён қўшни - жон қўшни эмасми, рози бўлибди. Тўй куни ҳам белгиланибди. Орадан ҳийла фурсат ўтар-ўтмас, ёшлигидан бирга ўсиб катта бўлишган дўсти эшикдан кириб келибди.

- Орамиздан қил ўтмас кўп йиллик оғайнимиз. Жондош, қариндош бўлсак. Қизингни келин қилсак, девдим. Ўғлимга сўраб келдим.

Бировнинг дилига озор беришга одатланмаган, ипакдек ювош эмасми, бу оғайнисига ҳам йўқ дейолмабди. "Худоим, ўзинг кечиргин, мадад бергин", деб дўстининг раъйига рози бўлибди.

Орадан кўп ҳам фурсат ўтар-ўтмас, чекка қишлоқда яшайдиган тоғаси эшигидан кириб келибди.

- Жиян, - дебди у, - ўн йилдан ошиб қолди, қизингни ўғлимга муносиб кўриб, кўнгиллаб юрардим. Йўқ демасанг, куда-анда бўлсак.

Ипакдек ювош одам бу гал тоғасининг кўнглини қайтара олмабди. "Ўзинг мадад бер, мушкулумни осон қил", дея дил-дилидан Худога илтижо қилибди. Сўнг рози бўлибди.

Хуллас, шомгача ўн икки киши қизини фарзандликка сўраб келибди. Юз иссиқ, дийдор ғанимат эмасми, ҳеч бирининг дилини оғрита олмабди, ҳаммасига рози бўлибди.

Тўй куни ҳам белгиланибди. Эртаси тўй бўладиган куни энг баланд тоғ чўққисига чиқиб, Оллоҳ таолога нола чекиб, илтижо қилибди: “Эй, парвардигор, ўзинг суйиб, биттаю битта солиҳа фарзанд ато этдинг. Шунча ёшга етиб, марҳаматинг билан қадрдонларим бош уриб келишди. Ҳаммаси кўзимнинг оку қораси, “йўқ” дегудек бўлсам, дили оғрийдди. Шу боис барчасига “хўп”, деб юбордим. Энди, мушкулотларга ўзинг даво топгувчисан. Оғиримни енгил қил.”

Эртаси саҳарда бомдод намозини ўқиб бўлгач, ҳовлиси-га чиқса, ўн икки қизи уй юмушлари билан машгул эмиш. Кейин, Қодир Эгамга шукроналар айтибди, тўй ҳам бўлибди. Орадан қирқ кун ўтиб, чилласи чиққан кундан бошлаб кўп йиллар мобайнида қизларининг туриш-турмушидан хабар олиб турибди.

Энди, ўн икки қиз қаёқдан келиб қолди, яккаю ёлғиз тирноғи қай йўсинда ўн икки санамга айланди, дерсиз. Худонинг иродасини қарангки, уйдаги барча жонзоту паррандалар: мушукдан тортиб сичқонгача, эчкидан тортиб, қўй-сигиргача, мусичадан то чумчуққача, ҳатто заҳ кавакда биқинган илон ҳам барча-барчаси ҳурилиқо қизларга айлантириб қўйилган экан.

Ипакдек ювош одам бир қизиникига борибди. Зулукдек қошларига бураб ўсма тортилган, бели симирилган гўзал бир жувон қўлида супирги, эшилиб буралиб ҳовли супураётган экан. “Бу, ўша, девор қавагидаги илоним бўлса керак”, дебди-ю, изига қайтиб, йўлида давом этибди.

Узоқ йўл юриб, яна бошқа бир қизининг хонадонига кириб борибди. Остона ҳатлаб, ичкарига қадам қўяр-қўймас, шанғиллаган тасир-тусур овоз эшитилибди. “Э, ҳа, бу чамаси итим-ку, овози ҳам таниш, деган ўй кўнглидан кечибди. Ўша занғар, ҳар гал эшиқдан қораси кўринган одамни вовуллаб қарши оларди”.

Товуш чиқармай ортига қайтибдию бошқа қизининг уйига равона бўлибди. Кўп юрибди, кўп юрса ҳам мўл юрибди. Тоғ ортидаги қишлоққа тушган қизининг уйига етиб келибди. Эшикни очиб қараса, кўзлари ярим юмуқ бир аёл баланд супада ўзини офтобга солиб ҳурпайиб ўтирган экан.

- Э, ҳа, бу мушук қизим-ку, - дебди ипакдек ювош киши. Кейин ортига қайтиб, қўшни овулга тушган қизининг уйига йўл тортибди. Қараса, ўчоқ бошида бир қўлида чўмич, бир қўлида кафгир тутган бир жувон бир этак жўжабирдай болачақаларини атрофига тизиб, овқат сузиб бераётган экан. "Бу, ўша, товуқ қизим", дебди ювош киши ҳеч иккиланмай.

Кейин ён қишлоқдаги қизиникига бирров бош суқиб ўтибди. Худди оёқлари учида юргандек бир жувон қарши олибди. "Дарров танидим, бу сичқон қизим", дебди чол.

Яна йўлида давом этибди. Охири Булоқбоши қишлоғидаги қизининг хонадонига борибди. Қараса, кўзларидан нур ёғилган, гул-гул яшнаган бир жувон очилиб-сочилиб пешвоз чиқибди. Қўлларига сув қуйиб, сочиқ тутибди. Кенг ҳовлига сув сепиб, салқинлатибди. Бир зумда супага қалин кўрпачалар ташлаб, дастурхон ёзибди. Кўз очиб юмгунча дастурхонни ноз-неъматлар билан тўлдириб ташлабди. Чолнинг ёнбошига болишлар қўйиб, хушбўй чой тутибди. "Бу, ўша, асл Барно қизим", деган ўй кўнглидан кечибди мўйсафиднинг.

- Бу, шунчаки эрмак тариқасида айтилган ривоят эмас. У бир жиҳатдан ҳикмат. Қолаверса, одамларнинг феъл-атворига яраша мучалига ҳам бир ишора. Зеро, ҳеч бир сўз бежиз айтилмагай. Қушлар ҳам эшитган садоларга, кўзи кўрган нарсаларга жавоб тариқасида кўкка кўтарилади.

Ҳалим аканинг қариндош-уруғларига нисбатан меҳроқибати ниҳоятда баланд эди. Ҳар жума куни қариндош-уруғларини уйига йўқлаб борар, дийдор кўришиб қайтар эди. Бунинг учун вақт ҳам, имконият ҳам, рағбату майл ҳам топа биларди.

У кишидаги яна бир фазилат, бу саҳийлиги, қўли очиқлиги эди. У киши, аслида, мил-мил бадавлат эмасди. Ва лекин, давр хотамтойи, деса бўларди. Ўзига хос бағри кенглиги бор эди. Агар ўзининг қурби етмаса, моддий ёрдам кўрсатишни ташкил қиларди, бош-қош бўларди.

Маҳалламизда Акромхон исмли самолётсозлик заводида ишлайдиган бир йигит бор эди. Онаси билан укаларини боқишда бир нав рўзгор тебратардию, лекин уйланишга қурби етмасди. Шу йигитни уйлаб, оилалик қилишда Ҳалим

ака бош-қош бўлганди. Тўйнинг катта ҳаражатларини ўз зиммасига олиб, майда ҳаражатларни қариндош-уруғларига бўлиб берганди. “Сен унисини кўтарасан”, “сен бунисини ўз зимманга ол, қарашиб юбор”, деб тақсимлаб чиқди. Ҳозирда Акромхон бола-чақали, неварали. Ҳар гал Ҳалим акани эслаганда кўзлари ловуллаб кетади.

Камсуқум ҳиммат кўрсатиш Ҳалим аканинг олижаноб хислатларидан яна бири эди. Бунинг тасдиғини ўз бошимдан кечган бир воқеа мисолида айтиб ўтмоқчиман. “Ўқитувчилар газетаси”даги журналистлик фаолиятимни илмий-педогогик йўналиш билан алмаштиришга эҳтиёж сездим. Ўн йил Тошкент Давлат Педагогика институтида ишладим. Кейин, фалакнинг гардиши билан Тошкент Давлат Тўқимачилик ва енгил саноат институтининг кўп нусхали “Тўқимачилик овози” газетасида хизматни давом эттирадиган бўлдим. Шу орада уч ой ишсиз қолдим. Жўжабирдай жон, бир товукқа ҳам сув, ҳам дон дегандек, кўп харж оиламиз. Маош қуриган. Қўшимча даромаднинг ҳам келадиган жойи йўқ. Шу ҳолатимдан Ҳалим ака хабар топиб қолибди. Ҳол-аҳвол сўраб уйга кириб келди. Рўзгоринг нима кечяпти? Ишинг нима бўлаяпти, нимадан қисилиб қолдинг, қанақа кам-кўстларинг бор? Келди-кетдилик хонадон, қийналиб қолмагин, деб кўнгиллаган моддий ёрдамларини қўярда-қўймай чўнтагимга солиб қўйди. Бироз чой ичган бўлиб, ўрнидан кўзғалди...

Ҳалим аканинг табиат, жамият ва тириклик фалсафасини билишга меҳр ихлоси баланд эди. Фалсафа барча фанларнинг қаймоғи, илмларнинг кўнгил калити, дерди. Сухбатларимизнинг бирида у киши ёқимли бир маълумотни мисол тариқасида айтиб ўтган эди. Хусусан, буюк файласуф Гегель ишлаган, Маркс докторлик диссертациясини ёқлаган Берлин университетининг Фанлар тарихи кафедрасида Германияга ўқишга кетган ўзбеклардан бири аёл киши фалсафа профессори сифатида фаолият юритаётганлигини ҳурмат-эҳтиром билан тилга олган эди. “Қойил қолмай бўладими, буюк Гегель етакчилик қилган кафедрада бугун ўзбек аёли фалсафа профессори бўлиб ишляпти”, деганлари ҳамон қулоғимда.

Шу билан баробар, фанлар тарихини билишга, ўрганишга Ҳалим аканинг майли, рағбат ва ихлоси ниҳоятда кучли эди. Ана шу иштиёқ у кишини миллат ва ватан тарихининг, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирининг фасоҳатли билимдонига айлантирган эди. Туркий халқлар тарихига оид кўпдан кўп суҳбатларимизда, у кишидан кўпроқ фикр олиш ниятида, баъзи нарсаларни бошқача, яъни у кишининг нуқтаи назарига зид йўсинда айтар эдим. Ҳалим ака унақа эмас, дегандай ёзғириб, тушунтириб кетарди. Ҳиссиётлари мулоҳазалар билан омухта қуйилиб келарди. Хусусан, XX аср боши, 30-йиллардаги коллективлаштириш сиёсати Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини тубдан издан чиқарди, десам, у киши: “йўқ, ушбу жараён анча илгари бошланган эди, дерди. Ер-сув ислоҳати республикамиз қишлоқ хўжалигини ҳароб қилган эди. Ер-сувнинг эгасиз қолдирилиши, бойлардан, заминдорлардан, деҳқонлардан тортиб олинishi ва шўро ҳукумати ихтиёрига ўтказилишидаёқ хўжасизлик, бошбошдоқлик бошланган эди. Қишлоқ хўжалиги ўшандаёқ тубсиз чоҳга жарликка юз тутган эди”.

У кишининг суҳбатдошлари аксар ўзидан анча катта ёшдагилар бўларди. Тафаккурнинг серқирралигидан, билим сажиянинг теранлигидан бўлса керак, академик Тошмуҳаммад Қори Ниёзий, Ҳабиб Абдуллаев, Убай Орипов, Обид Содиқов, Саъди Сирождинов, Содиқ Азимов, Ёлқин Тўрақулов, Обид Акрамхўжаев, Саидкарим Зиёдуллаев сингари закий олимлар Ҳалим аканинг ардоқли суҳбатдошлари, фикрдошлари эди. Республикамиз олий ўқув юртларида, фанлар академиясида узоқ йиллар самарали ишлаган, кўплаб шогирдларни камол топдирган, кейинчалик Москва Давлат Университетига ишга ўтган академик Ҳалил Рахматуллин ҳам Ҳалим аканинг ҳам устози, ҳам кадрдон фикрдоши эди.

Ҳалим акадан ва кейинчалик тарихчи археолог олим Яҳё Фуломовдан ҳам бир-бирини тўлдирувчи уйқаш фикр-ни эшитган эдим. Хусусан, олимлик мақомининг энг юксак даражаси, кашфиётчилиги билан белгиланади, деган эди. Ундан бир баҳя кейинги поғонада тадқиқотчи, ундан қуйироқда ташвиқотчи, энг орқада эса кўчирмакаш бўлади.

Афсуски, кўчирмачилик илмда бемаза қовуннинг уруғидек ниҳоятда кўп, болалаб кетган.

Демак, илм-фанда чуқур из қолдирган йирик олимлар ўз мавқеини, илмдаги ўрнини, даражасини ботинан чуқур ҳис этишар экан-да. Ҳалим ака ҳам кашфиётчи олим эканлигини яхши биларди. Ва лекин, Ҳалим ака ҳеч қачон кашфиётчи олимман, дея кўкрагига урмасди. Ўзбек илм-фанининг бетакрор ва камтар заҳматкаши эди.

САНЖАР СИДДИҚ - ЖИЯНИ ТАҚДИРИДА

Аввало, Санжар Сиддиқ ҳақида икки оғиз сўз. Санжар Сиддиқ Ҳалим Усмонхўжаевнинг катта тоғаси бўлади. Ҳалим ака суюкли тоғаси ҳақида кўп ибратли сабоқларни ҳикоя қилиб берарди. Санжар Сиддиқ адиб, таржимон, биринчи таржимашунос олим, публицист эди. Ҳалим ака Санжар Сиддиқ ҳақидаги хотираларида: “тоғам, республиканинг энг яхши таржимони деган фахрли Ёрлиқни бир йўла уч марта олган экан. Яна, қувонарлиси шундаки, Акмал Икромовнинг ўзи бу ёрлиқларни топширган экан”, деб ички ғурур билан сўзлаган эди.

1929 йилдан бошлаб, ҳар йили “Қизил Ўзбекистон” (ҳозирги “Ўзбекистон овози”) газетаси қошида таржимонлар конкурси ўтказилиб турилган. Конкурсда республикамизнинг етакчи, пешқадам таржимонлари иштирок этган. Ана шу кўрикда Санжар Сиддиқ ўзининг камёб таржимонлик салоҳиятини кўрсатиб, мукофотларга сазовор бўлганлигини қариндоши, доцент Козим Умаров ҳам алоҳида таъкидлайди. Ҳар гал Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг биринчи секретари Акмал Икромовнинг қўлидан мукофотни қабул қилиб олганлиги, айниқса, эътиборлидир.

Козим Умаров ҳикоясидан:

- Бир куни Ҳалим ака: “1938-39 йилларда босилган 5-синф “Адабиёт дарслиги”ни топиб берсанг”, деб илтимос қилиб қолди. Ўзимда йўқ экан, яқинлардан суриштириб топдик. Ўша нашрга Убайд Законийнинг “Мушук билан сичқон” эртақ-қиссаси Санжар Сиддиқ таржимасида киритилган экан. Дарслик 1937 йилда чоп этилган, ҳали кўп

нусҳалари одамлар қўлидан йиғиштириб олинмаган пайтлар.

Санжар Сиддиқ ушбу эртақ-қиссага ёзган сўзбошисида асар форс афсоналари асосида яратилганлигини таъкидлайди. Ҳалим ака тоғаси Санжар Сиддиқ таржимасини шу тахлит топдириб, сақлаб қўйгани ёдимда. Тагин, Санжар Сиддиқнинг таржимонликдан ташқари моҳир публицистик, адабиётшунос олим сифатидаги фаолияти, адабий таҳаллуслари ҳақида ҳам мароқ билан ҳикоя қиларди.

Кейин, яна муҳими, Санжар Сиддиқнинг шахс ва ижодкор сифатида оқланишида ҳам Ҳалим ака катта ҳисса қўшганди. 1950 йилнинг иккинчи ярмидан эътиборан, шўро қатоғонида ноҳақ қамалган жуда кўплаб ижодкорлар оқлана бошлади. Лекин Санжар Сиддиққа келганда муз тоғлар силжимамай турарди.

Ҳалим ака шу ҳайрли ишга астойдил киришди. Санжар Сиддиқ ўғиллари Борий Сиддиқов ҳамда Баҳодир Сиддиқовлар билан биргаликда кўп заҳмат чекишди. Вафот этгунларига қадар, бирон-бир кўчага Санжар Сиддиқнинг номини қўйдириш тўғрисида жонкуярлик билан ғамхўрлик кўрсатган эдилар.

XX асрнинг 20-30-йилларида ўзбек адабиёти ва санъати, матбуоти ривожига катта меҳнати сингган ёркин истеъдод эгаси Босит Султонхўжа ўғли Сиддиқовнинг Республика маданий ҳаётида собит ўрни, ижодий меросининг салмоқли аҳамияти бор. “Санжар Сиддиқ” унинг адабий таҳаллуси. Асл исми-шарифи Босит Султонхўжа ўғли Сиддиқовдир. У - Санжар Сиддиқ “С,С”, “Тошкентлик”, “Китобхон”, “Газетчи”, “Бир киши”, “С”, “Кўзқулоқ”, “Калтадум”, “Сиддиқ”, “Б,С”, “Тилчи”, “Санжар” сингари ўндан ортиқ таҳаллусларда баракали ижод этди. Икки юздан ортиқ адабий, танқидий, публицистик мақолалар, тақризлар эълон қилди.

Аввало Санжар Сиддиқнинг ўзбек таржимачилик маданиятини камол топдиришдаги фаолияти нуфузlidir. Адиб испан драматурги Лопе де Веганинг “Қўзибулоқ қишлоғи” пьесасини, ҳинд ёзувчиси Ас-Ҳабиб Вафонинг “Бомбей”, П.Фурманский ва Н.Погодиннинг “Менинг дўстим”

асарларини, Гоголнинг “Ревизор” (асари дастлаб “Терговчи” номи билан таржима қилинган ва сахналаштирилган эди) комедиясини, Лев Толстойнинг “Кавказ асири” қиссасини, Ф.Шиллернинг “Макр ва муҳаббат” драмасини, форс адиби Убайд Законийнинг “Мушук ва сичқон қиссаси” ва ҳ.к. жаҳон классикасининг кўркем асарларини маҳорат билан ўзбек тилида сўзлатди.

Шунингдек, Санжар Сиддиқ П.А.Павлëконинг “Шарқда” романини, Пушкин ва Лермонтовнинг айрим асарларини рус тилидан ўзбекчага завқ билан ўғирди. К.Маркс ва Ф.Энгельснинг “Коммунистик партия манифести”, академик Н.И.-Маррнинг “Тил ва тафаккур” сингари мураккаб асарларни ҳам гўзал тилда, пухта ва раво услубда ўзбекча сўзлатишга муваффақ бўлди. Зиё Саид билан Назир Сафаровнинг “Тарих тилга кирди” пьесасини эса ўзбекчадан русчага ўғирди. Санжар Сиддиқнинг немис, форс, рус тилларини ўз она тилидек пухта билиши бадиий, илмий асарлар таржимасининг мукамал ва кўркемлигини таъминлади. Инглиз тилини мустақил равишда ўрганиб, Америка шоири Лингстон Хьюзнинг шеърлар китобини ўзбеклаштирди; ва у алоҳида китоб бўлиб босилиб чиқди. Адибнинг “Адабий таржима санъати” (1936 йил) китоби илмий кузатишлари, назарий хулосалари билан бугунги кунда ҳам таржимашунослик учун муҳим қўлланмалардан биридир.

Ўн саккиз ёшга тўлар-тўлмас меҳнат ва ижодий фаолиятини бошлаган Санжар Сиддиқ дастлаб Эски шаҳардаги 12-мактабда ўқитувчилик қилди. “РосТА” (Россия Телеграф Агентлиги)нинг Тошкент шаҳар бўлимида таржимонлик вазифасини бажарди. (Кейинчалик бу ташкилот Ўзбекистон Телеграф Агентлигига айлантирилди). Сўнгра “Ишгиرويюн” (“Қизил Ўзбекистон”, айна пайтда “Ўзбекистон овози”) газетасида котиб, “Қизил байроқ” газетасида адабий котиб, “Инқилоб”, “Ер юзи”, “Тулистон” журналларида ходим ва масъул котиб вазифаларида ишлади. “Озод Бухоро” газетасида эса ахборот бўлимини бошқарди. “Китоб ва инқилоб” журналининг масъул котиби бўлди.

1902 йили Тошкентнинг Сақичмон маҳалласида таваллуд топган Санжар Сиддиқ 1938 йили, айна куч-қувватга

тўлган, ижоди гуллаб яшнаётган навқирон ёшида шўро қатагонининг ноҳақ қурбони бўлди. Сталин даврининг миллионлаб жабирдийдалари сингари Санжар Сиддиқнинг ҳам қатл этилган жойи ва дафн этилган қабри номаълумлигича қолмоқда.

Санжар Сиддиқнинг ўғли Баҳодир Сиддиқов пушти чарм муқовали папкада бир даста хужжатларни қўлимга тутди. Улар Санжар Сиддиқнинг меҳнат ва ижтимоий-сиёсий, илмий ва педагогик, ижодий фаолияти нақадар жўшқин, тўлқинли ва серғулув кечганлигидан далолат беради.

Хужжатлар шаҳодатлигига кўра Санжар Сиддиқ қайноқ ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг кузатувчиси, шарҳловчиси эмас, бевосита иштирокчисига айланган эди.

...Эски Шаҳар халқ маорифи бўлимининг 1920 йил 20 апрелида берган гувоҳномасига кўра Абдул Босит Сиддиқов меҳнат фаолиятини Эски шаҳардаги 12-мактабда муаллимликдан бошлади.

Туркистон шўро Федератив Республикаси Халқ маорифи комиссариатининг 1921 йил 30 июндаги 3488-сонли буйруғи билан ўзбек болалар жаридасининг вақтинчалик муҳаррири, сўнгра котиби этиб тайинланади.

“РосТА”нинг Эски шаҳар бўлими “МуросТА”да таржимон, котиб, муҳаррир сифатида назарга тушган Санжар Сиддиқ республика адабий-маданий ҳаётининг жўшқин оқимига қўшилади. Эски шаҳар кенгаши халқ маорифи бўлимининг 1921 йил 31 августдаги 17-сонли қарорига мувофиқ у шўбанинг бадий бўлимида театр репертуари комиссияси мудири этиб тасдиқланади.

Республика театрлари репертуарини бадий баркамол, жаҳон драматургиясининг бадий-эстетик савияси билан асарлари билан бойитиш ишига муносиб ҳиссасини қўша бошлади. Инглиз, француз, немис, испан, рус ва ҳ.к. жаҳон халқлари драматургиясининг нодир намуналарини тавсия этиш билан баробар ўзи ҳам сахна асарлари таржимаси билан жиддий шугилланди. Лопе де Веганинг “Қўзибулок қишлоғи”, Гоголнинг “Ревизор”, Фридрих Шиллернинг “Макр ва муҳаббат” пьесалари таржималари ана шу йиллардаги меҳнатининг самараси эди.

“Қизил Байроқ” газетасининг котиби, “РосТА” ўзбек газетасининг масъул муҳаррири сифатидаги фаолияти Сан-

жар Сиддиқни адабий ташкилотчилик ҳамда қалами тигдор журналистлик маҳоратини эл-юртга танитди. Маориф ходимлари иттифоқи қошидаги журналистлар шўъбасининг 1922 йил 17 январ 4-сонли гувоҳномаси шаҳодатлигига кўра, Москва шаҳрига матбуот ходимлари съездига делегат қилиб юборилади.

Санжар Сиддиқ республика адабий-маданий, ижтимоий-сиёсий ҳаётини тарғиб-ташвиқ этувчи, матбуотда ёритувчи бир қаламкаш даражасидан кўтарилиб, мазкур қайноқ жараённинг бевосита иштирокчиларидан бирига айланган эди. Туркистон Республикаси Марказий ижроия кенгаши котиби ҳамда Ишлар Бошқармаси бошлиғи томонидан берилган 1922 йил 19 июндаги 6472-сонли “Ваколатнома” асосида у ТуркЦИК⁴ кенгаши раиси Раҳимбоев билан ҳамкорликда Ўрта Осиё темир йўли йўналиши бўйлаб сафарга юборилади. ТуркЦИК кенгаши раисининг бевосита ихтиёрида бўлади. Гувоҳномада кўрсатилишича, барча шўро ташкилотларига уларнинг сафари давомида тегишли ёрдам кўрсатишлари сўралади

Орадан тўрт-беш ой ўтар-ўтмас Санжар Сиддиқ 1922 йил 10 декабрида “Туркистон” газетаси редакцияси томонидан Бутунроссия шўролар съездининг ишини ёритиш учун Москва сафарига юборилади. Шу билан баробар, у съезднинг кундалик иш жараёнини ақс эттирувчи ахборотлар, репортажлар, умумлаштирувчи мақолалар ёзиб туради. Москвадаги марказий газета редакциялари, етакчи нашрлар билан республикамиз вақтли матбуоти органлари ўртасидаги ижодий ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш ва мустаҳкамлаш, республикамиз меҳнаткашларининг турфа жабҳалардаги ҳаёти қирраларини Россияда тўғри ва ҳолис ёритилишига эришиш, шунингдек Москва шаҳридаги олий ўқув юртларида таҳсил олаётган ўзбек йигит-қизларининг яшаш шароити, таъминоти кўнгилдагидек эмас, деган узунқулоқ гапларга аниқлик киритиш ҳамда Шарқ халқлари ҳаётига оид адабиётларни сотиб олиб келтириш сингари вазифаларни адо этади.

Санжар Сиддиқ қалами ўткир ва фикри чақинлиги, ҳофиза кўламининг кенг ва теранлиги, маънавий-интеллектуал са-

⁴ ТуркЦИК – Туркистон Марказий Ижроий Қўмитаси.

виясининг юқорилиги, бадий-эстетик малакасининг юксаклиги боис маданий ҳаётнинг барча жабҳаларига жалб этила боради. Хужжатлари орасида 453-сонли йўлланма мактуб ҳам сақланади. Унга кўра СССР Давлат архив фонди бошқармасининг бошлиғи, профессор Некшиндан маҳаллий аҳоли мактаблари учун тузилаётган хрестоматияларни тайёрлашга жалб этилган Санжар Сиддиққа тегишли ёрдам кўрсатиш сўралади.

Худди шу 1923 йили матбуот тарғиботи бўлими мудирини томонидан 22 июлда берилган 343-сонли маълумотномада қайд этилишича, Санжар Сиддиқ тарғибот ва ташвиқот “Агитпром” нашриётига қарашли “Инқилоб” журнали редакциясида масъул котиб бўлиб хизмат қилади. Журналнинг халқ маънавий ҳаётидаги юксак мавқеини белгиланида муносиб ҳиссасини қўшади. Шу йил 30 августда “Туркистон” газетасининг бўлим мудирини Ф.Юнусов имзо чеккан 887-сонли гувоҳномада шундай дейилади: “Ушбу хужжатни тақдим этувчи С.Сиддиқов “Туркистон” газетасининг Москва шаҳридаги мухбири ҳисобланади.

С.Сиддиқовга Москва шаҳри муассаса ва ташкилотларининг шарқ халқлари билан боғлиқ фаолиятини матбуот саҳифаларида ёритиш учун ахборот жамлаш, материаллар ташкил этиш вазифаси юклатилади. Москвадаги барча ташкилот ва муассасалар маъмуриятидан С.Сиддиқовга ўз зиммасидаги вазифаларини бажаришда зарур ёрдам кўрсатишларини сўраймиз.”

Кўринадики, моҳир таржимон, ношир ва журналист Санжар Сиддиқ республикамиз матбуотининг ишонган кўзига, сўйлар сўзига айланган эди. Москвадаги журналистлик фаолияти салкам бир йилча давом этади. Сўнгра 1924 йил 14-19 октябр кунлари Фарғонада ташкил этилган маданий-маърифий ҳаётини ёритувчи кўргазма материалларини акс эттириш учун Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитасининг ишлар бошқармаси, Халқ Комиссарлар кенгаши раёсати томонидан сафарга юборилади.

1924 йили ўтказилган ишчи, қизил аскар ва деҳқон депутатлари Тошкент шаҳар кенгашининг 14-чақириқ сес-

сиясида С.Сиддиқ кенгашга аъзоликка сайланади. Туркистон Республикаси кенгашининг 10-Бутунтуркистон съезди мажлисларида иштирок этади. Унга, Ўзбекистон Компартиясининг умумўзбек съездларида қатнашиш ҳуқуқи берилади. Зеро, эндиликда у Ўзбекистон Республикаси Халқ комиссарлар кенгашининг ишлар бошқармасида Марказий ахборот бюроси мудир вазифасида хизмат кўрсатаётган эди. Ўзбекистон Республикаси Марказий ижроия комитетининг 1925 йил октябр ойи бошларида Андижон шаҳрида бўлиб ўтган 3-сессияси ишида ҳам қатнашади.

1925 йил 18 февралда берилган гувоҳномага биноан (Ўзбекистон Республикаси Марказий ижроия комитети томонидан) Шўроларнинг биринчи умумўзбек съездида Тошкент вилоятидан делегат бўлиб иштирок этади.

“Ер юзи” журналининг масъул муҳаррири Шермухамедов, масъул котиб Зиё Саидовлар имзо чеккан гувоҳнома шаҳодатлигига қараганда, Маориф ходимларининг 1 съездида қатнашади. Шунингдек, Санжар Сиддиқ 1926 йили “Ер юзи” журналдан, штатлар қисқариши муносабати билан бўшагандан кейин Ўзбекистон Давлат нашриётининг Тошкент бўлимида илмий ходим вазифасида ишлай бошлади (1926 йил 17 август). 1927 йил 2 январда берилган гувоҳномага кўра эса, у энди нашр секторининг адабий ходими бўлиб фаолиятини давом эттиради. 1928 йил 17 апрелда берилган кўчирмага биноан, у “Озод Бухоро” газета редакциясининг ахборот бўлими бошлиғи вазифасидан озод этилган.

Санжар Сиддиқ Тошкентга қайтиб, Ўзбекистон Давлат нашриётининг Тошкент бўлимида редактор вазифасида хизматини давом эттиради (1929 йил 2 июль). 1933 йил 28 ноябрғача эса мазкур нашриёт ихтиёридаги “Китоб ва инқилоб” журналининг масъул котиби бўлиб фаолият юргизади. 1937 йил 20 июлда эса вазифасидан бўшатилади. Лекин хизматдан четлатиш сабаблари 17-сонли буйруқдан олинган кўчирмада келтирилмайди. Фақат, масъул муҳаррир Ж.Шарипов буйруғига биноан, вазифасидан озод этилди, дейилади, холос.

Кўринадики, Санжар Сиддиқнинг бошида қора булутлар қуюқлаша бошлаган эди. 1937 йил 29 октябрда ноҳақ

ҳибса олинади. 1938 йил 8 октябрда эса ёпиқ суд ҳукми билан отишга ҳукм қилинади.

...Геология минерология фанлари доктори, профессор Баҳодир Сиддиқов Санжар Сиддиқнинг ўғли, Султонхўжа Сиддиқхўжаевнинг невераси бўлади. У отаси, онаси, оилалари бошига тушган кечмишлар, аччиқ кўргуликлар ҳақида шундай ҳикоя қилади.

Баҳодир Сиддиқов ҳикояси:

- 1929 йили Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий Шоҳимардонда қатл этилгандан кейин шўро ҳукумати ислом дини пешволарини, диний эътиқодга ҳамда тоат-ибодатга берилган кишиларни қатоғон эта бошлади. Ҳатто, исм-шарифида “мир”, “хўжа”, “саид” қўшимчалари бўлган мусулмонлар ҳам шўро зуғумидан четда қолмади. Бувам Султонхўжа Сиддиқхўжаев рус-тузем мактабида таҳсил олганлиги, шўро феълени яхши билганлиги боисми, ҳар қалай, шўро ҳукуматининг қаҳридан, балои-азимдан оиласини, фарзандларини омон сақлаш ниятида “хўжа” сўзини исми-шарифимиздан тушириб қолдирган экан. Шу-шу фамилиямиз Сиддиқов бўлиб қолган.

Бувамнинг партия билетида кўрсатилишича, касби “приказчи” - иш юритувчи бўлган экан. Эски Жувада Табиат музейи бўларди. Шу жойни бунёд этишда, музейни барпо қилишда ҳам бувам бош-қош бўлган экан. Онам Камола Мавлон қизини хотирлашига кўра, Октябр тўнтаришидан олдин московлик чойфуруш бой Кузнецов Тошкентга келиб, кўплаб дўконлар, расталар ташкил этган. Султонхўжа бувам Кузнецов бойнинг чойни тарқатиш ва сотиш ишларида Ўзбекистондаги вакили бўлган экан. Лекин бувамнинг асосий касби-кори боғбончилик эди. Оқтепада, ҳозирги Талабалар шаҳарчасидаги санъат саройи биноси (аввалги хоккей саройи)нинг ўрнида катта боғлари бўлган. Асосий тирикчилиги боғбонликда кечган. Оиласини боғдан чиққан даромад ҳисобига тебратган.

Бир куни Ҳалим акам эринмасдан аzza-баzza Оқтепага бошлаб борган эди, дея ҳикоясида давом этди Баҳодир Сиддиқов. “Эски Боғнинг бир чеккасида энкайган пасткам эски уйни кўраяпсанми? Билиб қўй, ана шу бувамизнинг шийпони бўлади”, дея танитган эди.

Бувамнинг жуда катта олмазор, нокзор, узумзор боғлари бўлган. Ювош оқ отларида дала боғдан Эски Шаҳардаги уйимизга қайтишда иккита хуржунни тўлатиб олма солиб оларкан. Йўл-йўлакай учраган таниш-билишларига, бола-бақра ва узоқ-яқинларга олма улашиб келар экан. Бу воқеага ҳам анча бўлиб қолди. Институтни тугаллаб, ўша Октепадаги мактабда ишлаб юрган кезларим. Бир тўп мўйсафидлар чойхонадан чиқиб келишаётган экан. Салом бериб ўтиб кетаётган эдим, тўхтатишди. Юз қиёфам бувамга торган шекилли, “Султонхўжа аканинг кимлари бўласиз”, деб сўраб қолишди. “Неваралари бўламан”, деб жавоб бердим. “Э, умрингиздан барака топинг, ўғлим, бувангизнинг боғларидан кўп баҳраманд бўлганмиз, меваларидан кўп еганмиз, жойлари жаннатдан бўлсин, Оллоҳ Таоло раҳматига олган бўлсин”, дея қуюқ дуо қилишган эди.

Бувам серфарзанд бўлган. Тўнғич боласи Тожихон аммам Ҳалим акамнинг оналари, 1889 йилда туғилган. Ярим ҳазил, ярим чин қилиб айтишларича, бувам билан бувим узоқ йиллар фарзанд кўришмабди. Ҳатто ораларидан оламушук ўтиб, ажралишгача оз қолган экан. Йўқ, орадан ўн уч йил ўтиб, 1902 йилда дадам Абулбосит дунёга келибди. Кейинчалик журналист бўлиб, газета-журналларда меҳнат фаолиятини бошлагач, Санжар исмини таҳаллус сифатида қабул қилган экан.

Дадамнинг энг яқин дўсти, сирдоши китоб бўлган, дейишади. Вақтини худа-беҳуда ўтказганини, ўйинқароқ юрган пайтларини ҳеч ким - аммаларим ҳам, амаким ҳам эслашолмайди. Рус-тузем мактабини тугатгач, рус тили билан баробар мустақил мутолаа орқали ўрганган форс, араб, немис тилларини ҳам она тилидек билган. Бемалол сўзлашишдан ташқари ўша тиллардан илмий ва бадиий адабиётларни ўзбек тилига таржима қилган. Яна матнларни таҳрир ва талқин ҳам қилган. Кейинчалик матбуотдаги таржимонлик фаолиятлари даврида инглиз тилини ҳам пухта ўзлаштириб олибди. Хорижий тилларни тез ўрганиш, ўзлаштириш хусусияти отамдан ўтган бўлса керак, мен ҳам инглиз ва немис тилларини шахсий мутолаа орқали эгаллаганман. Мактабда, кейинроқ олий ўқув юртлари-

да ўқиб юрган кезларим немис ва инглиз тилларида маърузалар қилдим. Олмонияда, Англия ва Америкада илмий ишларим чоп этилган. Бадиий адабиётга меҳрим, ихлосим баланд. Шеърлар ҳам машқ қилиб тураман (“Хуррият” ҳафталик газетасининг 1997 йил 28 май сонида “Бир жону бир тан бўлайлик” шеъри эълон қилинди. Халқимизнинг яқин ўтмиши хусусида фикр юритувчи шеър бадиий пухталиги жиҳатидан профессионал шоирларнинг изланишларидан қолишмайди). Бу ҳам отамдан ўтган бўлса керак, деб ўйлайман...

Энди, дадамнинг томирлари тўғрисида: дадамдан сўнг Ёқутхон аммам, Зуҳра аммам, Муҳсит амаким кетма-кет дунёга келишган.

Бувам Султонхўжа Сиддиқхўжа ўғли 1921 йили Сирдарёга иш билан бориб, вабо касалига чалиниб келади; шу дард билан оламдан кўз юмади. Тўнғич фарзанди Тожихон аммам турмушга чиқиб кетган. Адам ўшанда ўн етти ўн саккиз ёшларида экан. Оиланинг паст-баланд, иссиқ-совуқ юмушлари, тирикчилик ташвишлари дадамнинг зиммасига тушади...

30-йиллар қаҳатчилик, очарчилик пайтлари эмасми, ҳар қалай журналистларнинг қалам ҳақи ҳисобига тирикчилиги тузукроқ кечган бўлса керак. Дадам: “Ойи, қизларингизга айтинг, Тожихон опам, ёқутхон синглим болалари билан бизникига келиб яшай қолишсин”, деб бувимга қайта-қайта тайинлар экан.

Дадам 1936-37 йиллар “Тулистон” журналининг масъул котиби вазифасида ишлаши билан баробар, Ҳалим акамни эслашига қараганда, яна Тошкент тўқимачилик комбинатининг кўп нусхали газетасида ҳам эмакдошлик вазифасида фаолият кўрсатган экан. Шу боис, Ҳалим Усмонхўжаевнинг Тошкент Давлат Тўқимачилик ва енгил саноат институтига ўқишга киришига ҳамда олий маълумотли бўлгач, ана шу илм даргоҳида ишда қолишига йўл-йўриқ кўрсатган, ёрдам берган.

Ҳалим акамнинг ойиси Тожихон аммамнинг уч ўғил, беш қизи бўлган... Дадам 1937 йили қатағонда ноҳақ ҳибсга олиниб, 1938 йили бегуноҳ жабрланганлар қаторида отилган.

Ойимни ҳам дадам билан кетма-кет қамоққа олишган. Лекин, айб қўя олишмаган, шекилли, икки йилдан кўпроқ қамоқда тутиб, ҳибсдан озод қилишган. Бу ҳақда куйидаги ҳужжат сақланиб қолган: “Ушбу, 1903 йилда Тошкент шаҳрида туғилган гражданка Мавлонова Камолага берилдики, ҳақиқатдан ҳам у 1937 йил 23 октябрдан то 1939 йил 6 февралгача Ўзбекистон ССР ички ишлар халқ комиссариатининг қамоқхонасида сақланди ва шу кунга озод қилинди.” Ҳужжатга қамоқхона бошлиғи Андреев билан ҳибсда сақлаш бўлими бошлиғи Меркульевлар имзо чекишган.

- Ота-онасиз тўрт фарзанднинг тақдири қандай кечди, - деб сўрасиз, давом этди Баҳодир Сиддиқов. Акам Борийхон улғайиб, врач касбини эгаллади. Анча бўлди, вафот этди... Акам Борийхон, опам Машкурахонлар бувам билан яшашар эди-да, шу боис улар қамалмай қолишди.

Мен билан синглим Маъмурахоннинг кўргуликларимиз бошқача бўлди. 1935 йили туғилган синглимга дадам Кимёхон исмини берган экан. Бувим ҳайрон бўлиб, тутақиб кетибди: “Кимё деганинг нимаси, қаёқдан топдинг бу исми? Қаҳатчилик тугаб, эл-юртда маъмурчилик бошланапти. Яхшиси, исми Маъмурахон бўлсин”, деган экан. Туғилганлик гувоҳномасида исми Кимёхонлигича қолибди-ю, қариндош-уруғлар синглимни Маъмурахон, деб аташарди.

Ўшанда мен беш яшар, синглим Маъмурахон икки яшар эди. Бизни қамоқхонанинг махсус болалар бўлмасида икки йилдан кўпроқ тутишди. “Халқ душманининг фарзандлари”, деб маҳалла-кўй, узоқ-яқин, ва ҳатто, қариндош-уруғлар ҳам биз билан салом-алику борди-келдини қисқартиришди. Энг яқин кишилари ҳам суҳбатлашиш у ёқда турсин, ўзини кўрмаганга олиб, худди танимагандек ўтиб кетишарди. Чапақай замона зайлини қаранг-ки, қозонга яқин юрсанг қораси юқади, деган гап биз норасидаларнинг пешонасига битилгандек эди, гўё.

Қариндошларимиз жуда кўп эди. Сертомир уруғлар орасидан айниқса икки киши бизга кўпроқ ёрдам қўлини чўзганлигини, ҳайрихоҳлик кўрсатганлигини яхши эслаймиз. Ҳар гал йўқлаб келишганлиги шундоққина кўз ўнгимда суратланиб қолган. Улар катта аммамнинг фарзандла-

ри опа-ука Муҳайё опам билан Ҳалим акам эди. Кейинчалик Муҳайё опам Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари диний идорасининг раиси, муфтий Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохоннинг умр йўлдоши бўлган адилар.

Синглим Маъмурахон билан мени НКВДнинг болалар бўлмасида ҳибсда тутишганда, Муҳайё опам нима қилардилар, денг? Ўзлари Қорасаройда туришарди. НКВДнинг болалар бўлмаси шу Қорасарой кўчасида жойлашган эди. Муҳайё опам бизни ҳолимиздан тез-тез хабар олиб турарди. Сира-сира хотирамдан чиқмайди, ўша оғир йилларда умр йўлдошлари Зиёвуддинхон қори акам қувғунда бўлишига қарамай, бизни тез-тез йўқлаб турарди. Келгач, бирикки бурда ноннинг юзига повидло суриб берарди. Худо раҳматига олган бўлсин, яхшиликлари бир умр ёдимда қолган.

Энди, Ҳалим акамга келсак, ҳибсхонадан озод бўлгандан кейин ҳам уй-жой шароитимиздан, кийим-кечакдан, рўзгоримиздан, мактабимдан ҳаминша хабар олиб турарди. Етишмовчиликми, кам-кўст бўладими, бут қилиб берарди. Институтни имтиёзли диплом билан битирганимдан кейин, Ҳалим акам: “Энди, аспирантурага киришинг керак”, деб маслаҳат берди. Ўзимга қолса, ишлаб чиқаришга бориш, тоғ-тошларни, дашт биёбонларни кезиш эди.

Академик Ҳабиб Абдуллаев кафедрамиз мудири эди. У киши илмий раҳбарим бўлишга, ўзига шогирдликка олишга розилик берди. Лекин оилавий шароитим ўқишни давом эттиришни кўтармас эди. Уваланган уй-жой қадди бабини ростлашим, уйланишим ва шу тариқа, тирикчиликни бир баҳа ўнглаб олишим лозим эди. Шу боис аспирантура таҳсилида қололмас эдим. Шароитни тушунтирдим. Ҳабиб Муҳамедовичга шогирд бўламан деганлар сон мингта эди. Талабчан, қаттиққўл устознинг розилигини олиш ҳар кимга ҳам насиб этавермасди-да. Аъло ўқиганим, имтиёзли дипломим илмга йўл очган эди. Тақдир экан, илм заҳматларини Ҳабиб Муҳамедович билан бирга бошдан кечиролмадик. Ўн йил ишлаб, тоғларни, чўлларни кездим. Она ўлкамизнинг тупроқ қатламлари билан сўзлашишни, ер ости

маъданлари билан дардлашишни ўргандим. Кейин,¹ илмга қайтдим.

Ҳалим акам кейинчалик аспирантурадаги таҳсилларимда ҳам, оила қўришимда, тирикчилик юмушларини йўлга қўйишимда моддий-маънавий ёрдамлари билан ҳамиша суяб келди. Келин ойим София опам билан кўп юмушларни ҳал қилишда бош-қош бўлишди. Одам ҳаётида кўрган бир яхшилигу бир ёмонлик кўнглидан ўчмас экан. Ҳалим акам билан Муҳайё опамларнинг олижаноблиги, катта инсоний меҳр-оқибатлари ҳамиша юрагим ардоғида.

Дадам билан ойим ноҳақ қамалишган пайтда ҳали беш ёшга ҳам тўлмаган бола эканман. Дадамни эсласам, бир воқеа кўз олдимдан кетмайди. Ўша пайтда қанд лавлагидан олинадиган, катталиги муштдек-муштдек йирик қандлар бўларди. Уни “калла қанд” ҳам дейишарди. Бир куни дўкондан рўзғор қилиб қайтаётган эдик. Дадам бир қўлида мени, иккинчисида қоғозга ўроғлиқ қандни кўтариб олган. Нима бўлдию, қоғоз йиртилиб, қанд тўкилди. Дадам мени ерга қўйиб, сочилган йирик-йирик қандларни териб ола бошлади. Илик узилди пайт эди-да, одамлар ҳам тирикчиликдан тортилган йиллар. Йўловчилар ерга эгилиб, қўлига илинган қанд бўлакларини олиб кетишарди. “Дада-дада, қаранг, анови кишилар, қандимизни олиб кетишаяпти”, дедим. “Қўявер ўғлим, ош бўлсин, соғлиғига буюрсин”, деган эдилар бамайлиҳотир.

Ойимнинг айтишига қараганда, дадам билан бирга қатогон этилган шериклари ўн етти киши экан. Уларни Москвага олиб кетишган. СССР Олий Судининг ҳарбий судида Файзулла Хўжаев, Бухаринлар билан бирга суд қилинган ва эртаси куни қатл этилган. Уларнинг кейинги кечмиши, қабрлари номаълум. Ҳеч кимга ҳеч нарса маълум эмас. Зимистон, қоронғулик.

1937 йили дадам билан ойимни ҳибсга олишгандан кейин уч-тўрт мелиса ўрис офицери билан келиб, уйда обдон тинтив ўтказишибди. Китобларни ҳовлига олиб чиқиб уйиб ташлашибди. Кейин бирма-бир қўлдан ўтказга бошлашибди. Бувим ҳайрон, курсида лол-беҳол ўтириб қолган. Бувимнинг ёнида аммамнинг 8-9 ёшлар ўғли Адусамиғ

(кўрган-билганларини кейинчалик бизга оқизмай-томизмай айтиб берган эди.) НКВД офицери китобларни биттама-битталаб қўлига олар, варақлаб, орка-ўнгини кўздан кечирар, сўнгра “изять”, деб оловга ташлабди. Арабча ёзилган, қалин чарм муқовали китобларга тиши ўтмаганлиги боисми, варақламасданоқ уч-тўрттасини йиғиштириб “изять” деганча ижирганиб, оловга отаверибди. Бу ҳол узок давом этибди. Таппи деса дўппини, салла деса каллани кўтариб келадиган жоҳил ижрочилар кўпайиб кетган эди-да. Курсида сўлиш тортиб, эзилиб ўтирган бувим: “Вой, иззатинг бошингда қолсин”, “Вой, иззатинг қуриб кетсин”, деб диллари қаттиқ зиркирабди. “изять”ни “иззат”, деб тушунган бувим олов худди ичида ёнаётгандек мелиса формасидаги ёвуз бандаларни қарғаган экан.

Журналист Ислом Усмоновнинг мазмунли, ихлос-эътибор билан ёзилган “Тарихнинг ўқилмаган саҳифалари” туркумидаги “Ёш ленинчи” (ҳозирги “Туркистон”) газетасининг 1988 йил 8 сентябрь сониди эълон қилинган “Санжар Сиддиқ” мақоласида бу воқеа бошқача талқин қилинган. Хусусан, у шундай ёзади: “...Унинг кўз ўнгида ўғли бир умр мутолаа қилган китобларни ерга отилиши унутилмас бўлиб қолганди. Ўшанда жаҳл устида она “ўғлимнинг бошига етган”, деб ноёб китобларни етти кун тандирда ёққан эди. Афсус...”.

Дадамнинг китобларини бувим эмас, НКВД зобити уч шериги билан ёққан. Қайси она ўз фарзандининг кўзига чўп суқади, дейсиз? Ахир, китоблар дадамнинг кўрар кўзи, сўйлар сўзи эди-ку. Авлодимиз серфарзанд, серуруғ ҳамма исмлар бор. Фақат “Иззат” исми йўқ...

Санжар Сиддиқ коммунистик партия аъзоси эди. Аслида, партия сафларини “тозалаш” тадбири режали тарзда олиб борилган эди. Санжар Сиддиқ ҳужжатлари орасида 1932 йили ўтказилган “тозалаш” тадбиридаги савол-жавоблар сақланган. Сўровнома бандлари орасида “мафкураси” деган саволнинг рўпарасига “чет” деб ёзиб қўйилган. Албатта, бу ўринда Санжар Сиддиқнинг дунёқараши ҳақида гап кетаётир. Бу “текшириш” ниқоби остида ўтказилган “тозалаш” тадбирлари бамисоли тегирмоннинг

тоши эди. 1932 йилдаёқ Шўро ҳукумати Санжар Сиддик шахсияти ва ижтимоий-маърифий фаолиятини шубҳа остига олганлиги аёнлашаётир. Ўшандаёқ уни қамашга чоғланган экану нимадир монелик кўрсатган кўринади. 1937 йили катта “тозалаш” ёнғинида ҳўлу қуруқ баравар ёнди. Санжар Сиддик ҳам ана шу издиҳомдан омон қолмади..

XX аср ўзбек маданиятининг кекса арбоби, Тошкент Шаҳар партия қўмитасининг собиқ котиби, ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида узоқ йиллар катта илмий ходими вазифасида фаолият кўрсатган Лазиз Азиззода Санжар Сиддикни эсларкан, қуйидагиларни (1975 йил 7 март) ёзган эди.

Лазиз Азиззода ҳикоясидан:

Туркистонда Октябрь тўнтаришидан олдин Европа усулида таҳсил олган кишилар бармоқ билан санарли эди. Мадраса ва рус-тузем мактабини битирганлардан бири Абдулбосит Султонхўжа ўғли Сиддиқовдир. У Октябрдан сўнг “Санжар” таҳаллуси билан XX аср ўзбек адабиёти тонгида танилган уста таржимонлардан биридир.

Унинг отаси Султонхўжа ака 1876 йилда рус-тузем мактабини битирган биринчи ўзбеклардан ҳисобланади. Рус ва тожик тилларини яхши билган Султонхўжа ака олимлар билан суҳбатни ғоят севарди. Уларни тез-тез боғига олиб чиқиб, меҳмон қилар, суҳбатлашиб улардан дурдоналар касб этарди. Йирик олим ва мударрислардан Шомуҳиддин, Исохон Аълам, Тўра домла, Алавуддин Маҳсум, Абдумалик хожи Абдунаби ўғли, Мухторхўжа эшонлар Султонхўжа аканинг яқин дўстлари эди. Бундай учрашув ва суҳбатлар Султонхўжа аканинг ҳар хил фанлар билан танишишга ва дунёқарашларига таъсир этган муҳим омиллардан бири бўлди.

Тошкент шаҳар аёнлари ва бойларининг Султонхўжа акадан маслаҳат ола бошлашлари натижасида Тошкент бойлари ичида энг олдин рус маданиятини олган Валихожи, Орифхўжабой, Сайидкаримбой, Боқижонбой, Орифжон Маллабоевга ўхшаганлар Султонхўжа ака билан дўст бўлиб қолишади. Айни пайтда ўз боғида Европа йўсинида гулзор ва ҳиёбонлар ишлаб чиқади. Уйларини ҳам стол, стул

ва бошқа европача асбоблар билан жиҳозлайди. Рус фирмаларининг Тошкентда катта бинолар солишларида про- раблик ва мушовар(консультант)лик вазифасини олиб бо- ради. Кўп вақт рус фирмаларида приказчик бўлиб иш- лайди.

1917 йилнинг декабрь ойида Султонхўжа ака солдат ва ишчи депутатларининг Сирдарё область Советининг аъзо- си қилиб сайланди ва Совет идораларида ишлайди (Гувоҳ- нома номери-76, 1917 йил 14 декабрда берилган). 1920 йил- да РКП(б) Тошкент ташкилотининг 4-районида партия са- фиға киради (Партия билети номери-1093, 1920 йил 4 июл- да берилган).

Европа маданияти ўзбеклар учун фойдали ва ҳаётий, деган фикрни англаганлигидан, Султонхўжа ака ўзининг тўнғич ўғли Абдулбосит (Санжар)ни рус-тузем мактабига бериб ўқитади. Айти бир вақтда ўз маҳалласидаги Тўхта- бойвачча мадрасасида ҳам ўқитади. Санжар 1918 йил охи- рида, шу пайтларда нашр этилиб турган, “Турк РосТА” га- зетасида саркотиб (секретарь) сифатида ишга киради.

Бу газеталарда тажрибали ёзувчилардан Мирмулла Шермухамедов, Чўлпон, Мўминжон Муҳаммаджонов, Аб- дулла Қодирий (Жулқунбой), Ғози Юнус кабилар ишлар- ди. Санжар тез фурсатда булардан ёзувчилик санъатини пухта ўрганди. Айти бир вақтда татарларнинг эски ёзув- чи ва журналистларидан, шу пайтларда “Улуғ Туркистон” газетасининг муҳаррири Кабир Бакр (Абдугурғуд) билан танишиб, унинг бой тажрибасидан ҳам фойдаланди. Бироз вақт ўтгач, Санжарнинг теран мазмунли мақолалари чиқа бошлайди.

Унинг бундай муваффақиятта эришишида у тушган ада- бий муҳит ҳам муҳим рол ўйнайди. Чунончи, шу чоғларда Фитрат, Абдулла Қодирий, Қаюм Рамазон, Элбек, Уйғур, Зиё Саид каби ижодкорлар ишлашарди. Булардан ташқари, ўша палладаги партия ва совет ходимларидан Усмонхон Эшон- хўжаев, Миркомил Миршарофов, Бадриддин Аъламов, Ман- нон Рамиз, Комилжон Алимов, Мирмуҳсин Шермухамедов, Вали Алломов (Нурмат), Қосим Сорокиндек турли соҳа- нинг масъул раҳбарлари Санжарнинг яқин дўстлари эди.

Мана шундай бой муҳитда Санжар ёзувчи ва кучли таржимон бўлиб етишади. Театр танқидчилигида Мирмулла Шермухамедовдан, ҳажвий мақола ва ҳикоялар ёзишда Жулқунбойдан унумли фойдаланади.

Санжарнинг катта хизмати, асосан, таржима соҳасидаги фаолиятидир. У рус классикларидан Пушкин, Лермонтов, Толстой асарларининг таржима комиссиясида фаол қатнашди. Аммо, Санжарнинг бир ўзи Гоголнинг, Родионов. Убайд Законий, Америка шоири Ленгстон Хьюзнинг асарларини, Версал муоҳадаси (договор)ни алоҳида чеварлик билан таржима қилди. Маркс, Энгельс, Ленин асарлари таржимасида ҳам қатнашди.

Санжарнинг “Қалта дум”, “Газетчи”, “Тошкентлик”, “Кўзқулоқ” каби таҳаллуслари билан ёзган теран маъноли мақолалари, ҳажвлари, театр асарларига оид танқид ва тақризлари унинг истеъдодли ёзувчи, санъаткор таржимон эканлигидан далилдир. “Адабий таржима санъати” номли таржима назариясига доир биринчи асар Санжарнинг қаламига мансуб.

Санжар фақат ёзувчи, таржимон бўлибгина колмай, у 20-йилларда бўлган қарийиб барча сиёсий, илмий-адабий комиссияларда, қурултой ва анжуманларда ҳам қатнашиб борди. Чунончи, 1922 йили Мустафо Камолнинг жумҳурият давлатига ёрдам комиссиясида У.Эшонхўжаев, И.Тўхтабоев, Қурбоналиев, Гелдеев ва Қ.Сорокинлар билан ишлашди. Бундан олдинроқ 1921 йилда Бухорода Шарк қўлёзмаларини текшириш ҳайъатида Фитрат, П.Солиев, Қ.Рамазоновлар билан ишлашди. 1924 йилда Тошкент шаҳар Ишчи-деҳқон ва солдатлар Советининг депутати сифатида ишлаб борди.

Санжарнинг характери, ахлоқи, адабий диди ўзига хос эди. У ҳар бир киши билан сўзлаша бермас, кам гапириб кўп иш қилишни, кўпроқ ёлғиз ўтиришни, ижод қилишни севарди. У арабларнинг “мол-мулк ўткинчи, аммо яхшилик абадий қолади”, деган мақолини ўзига қонун қилиб олган эди. Санжарнинг энг яхши кўргани гўзал ахлоқ, ҳокисорлик, китоб мутолааси, умумий ва шахсий ҳаётда интизом эди.

1924 йилнинг апрель ойида Санжарнинг уйида бир неча шоир ва ёзувчилар билан бўлган йиғилишда Чўлпон қўлига қадаҳни олади-да, Санжарга қараб Навоийнинг:

*“Соқий, карам эт жоми гездир
Тутма қадаҳи мудом кездир”,*

парчасини ўқийди. Санжар унга жавобан, Навоийнинг:

*“Соқий, мадад этки дардимандам,
Ғам силсиласина пойи бандам,
Ғамдардина жоми май даводир,
Тадбири ғам айламак раводур”,*

шеър парчасини ўқиди. “Мен ҳам сиз айтмоқчи бўлган фикрингизни ҳўб тушунаман; лекин, лаззатни шаробдан эмас, китобдан олишга ўрганганман”, деган жавоби хотирамда сақланиб қолган. Санжарнинг яхши ҳислатларидан бири одамлар билан муомалада назокат, жиддийлик, бирон эҳтиёж билан келган кишининг ҳожатини дарҳол чиқариш эди.

1923 йилда Москвада ишлардим. Шу йили Москвада бўлган Иттифоқ қишлоқ хўжалик кўргазмасига Ўзбекистондан борган вакиллар ичида Санжар ҳам бор эди. Санжар ва бир неча вакиллар уйимда меҳмон бўлишди. Кейин мен 13 сентябрда Луначарский ёрдами билан 5 минутга Ленинни зиёрат қилиш учун ижозат олишга муваффақ бўлдим. Шунда мен Санжар Сиддиқ ва Маннон Уйғурни олиб кириб, Ленинни кўриб чиққандик.

Санжар Сиддиқ ўзининг қарийб 20 йиллик адабий ва ижтимоий фаолиятида халққа, Ватанига ҳалол ва садоқат билан ишлади. Бундай қимматли инсон миллат қалбида мангу яшайди...”

Шўро мафкураси халқимиз юрагидаги эрк-озодлик оловини ўчириб келди. Миллат кўнглидаги ёруғ юлдузларни сўндиришга интилди. Бу курашда асл фарзандлар умри сўнса-да, миллат юрагидаги ҳурриятга бўлган ишончи хиралашмади. Миллий истиқлол шарофати билан Санжар Сиддиқ сингари фидоий фарзандларнинг халқимиз маънавияти равнақидаги улкан хизматларини муносиб баҳолаш, ёритиш, ҳаётий ва ижодий фаолиятини акс эттириш

имкониятлари юзага келди. Санжар Сиддиқ ижодий меросининг илмий-маърифий, ижтимоий-эстетик аҳамиятини ёритиш галдаги муҳим вазифаларимиздан биридир...

Кўринадики, Ҳалим Усмонхўжаев табиатидаги ингичка бадиий дид ва фасоҳат, шахсиятидаги санъатсеварлик бежиз эмас экан. Ушбу салоҳият зурриёдлари фаолиятида гўзаллик ҳодисаси бўлиб зухур топди.

МАЪНАВИЯТ САРЧАШМАЛАРИ

Ҳалим Усмонхўжаев билан ушбу суҳбатимиз 1991 йил 24 сентябр куни бўлиб ўтган эди. У устознинг илмий-ижодий изланишлари табиатини инкишоф этиши жиҳатидан ҳам аҳамиятлидир. Олим ижодий гоъларининг юзага келиши, илмий ҳақиқатларга айланиши ҳақида.

Н.Раҳимжонов: - Ҳаётда, албатта, ҳар кимнинг ўз олдига қўйган идеали бўлади. У, ана шу мақсад йўлида меҳнат қилади. Шу жиҳатдан Сизнинг идеалингиз? Қандай зиё-лиларни ўз идеалингиздаги олим, деб биласиз?

Ҳ.Ҳ.Усмонхўжаев: - Фаннинг соҳалари жуда кўп. Уларни фундаментал ва тадбиқий фанларга бўлиб гапириш одат тусига кирган. Шулар ичида олтмиш фоиздан ортиғини техника фанлари ташкил этади. Олим ўзига тегишли фан соҳасида изланишлар олиб бораётган бўлса, илмидан жамиятга манфаат бўлиши лозим. Акс ҳолда, давлат ҳам, олим ҳам қаноатлана олмайди. Биз интеллектуал манбадан оқил-лона фойдалана олмаяпмиз. Фан, энг катта бойлик манбаи эканлигини, бевосита ишлаб чиқариш кучларига айланиши лозимлиги ҳақида кўп гапираму, аммо унга эришиш механизми ҳақида чуқурроқ ўйламадик. Фан ишлаб чиқаришдан ажралиб қолди. Фан натижалари ҳаётга кенг қўламда жорий этилмади; унинг ишлаб чиқариш кучларига айланиш шартлари бузилди.

Олим ўз илмидан ҳаётга, жамиятга манфаат келтириш ҳақида кўпроқ ўйлаши керак. У ўз фанига ёшларни торта билиши, ўз илмини кенг оммага содда тилда тушунтира бориши ва ҳамиша янгиликни изловчи ва уни турмушга тадбиқ эта бориши лозим. Бу менинг идеалим.

Н.Р.: - Илм-фан остонасига биринчи бор қадам қўйган пайтингизда кимлар Сизга устозлик қилган эди?

Ҳ.Ҳ.У.: - Ўзим Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат институтининг тўқув технологияси соҳаси бўйича муҳандис технолог мутахасислиги эгасиман. Таҳсил жараёнида механика илмининг турфа соҳаларига қизиқиш уйғотган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги Муҳаммад Ўрозбоевнинг хизматлари катта бўлган. Институтни битириш йили. Саноат иқтисодиёти бўйича аспи-

рантурага кириш учун тайёргарлик кўриб юрган пайтларим эди. Устозим Муҳаммад Ўрозбоев билан бўлиб ўтган суҳбат фикри-зикримни бутунлай ўзгартириб юборди. Устоз механиканинг “Механизм ва машиналар назарияси” йўналиши бўйича аспирантура ўқишини тавсия этди.

Мазкур соҳа машинасозликнинг илмий асоси эканлигини, барча техникавий олий ўқув юртларда шу фан ўқитилишини, республикамизда эса шу фан соҳасида биронта ҳам илмий даражали мутахассис йўқлигини менга батафсил тушунтириб берди. Россия (собиқ СССР) Фанлар академиясининг Машинашунослик институтига, академик Иван Иванович Артоболевский раҳбарлигида аспирантура таҳсилига таклиф этди. Институтни битиргач, “Механизм ва машиналар назарияси” фанидан институт кафедрасида икки йил ассисент бўлиб ишладим.

Профессор М.Ўрозбоев раҳбарлигида бир йил аспирантурани ўтагандан кейин, келгуси йили Россия ФА Машинашунослик институтидаги Машиналар динамикаси лабораториясига, академик И.И.Артоболевскийга аспирант бўлиб ўтдим.

1954 йили аспирантурани битириб, номзодлик диссертациясини ёқладим. Техника фанлари номзоди илмий даражаси билан Тошкент Тўқимачилик институтига келдим. Институтда ассистент, катта ўқитувчи, декан муовини, декан бўлиб 1961 йилгача ишладим.

Москвада номзодлик диссертацияси ҳимоясидан сўнг домлам академик И.И.Артоболевский зиммамга вазифа юклаб шундай деди: уч нарса қулоғингизда бўлсин. Биринчидан, Тошкентга бориб, механизм ва машиналар назарияси бўйича талабаларга маърузалар ўқинг. Иккинчидан, шу фандан ўзбек тилида дарслик ёзинг. Учунчидан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясида шу фандан лаборатория очинг. Боиси, бу фан бўйича академия йўналишида фундаментал тадқиқотлар яратилиши кенг тармоқда ривож топиши керак.

Домланинг йўриқ-кўрсатмаларини бажариш имкониятларини излашга киришдим. Маърузаларни ўзбек ва рус тилларида ўқий бошладим. 1954-61 йиллар мобайнида маърузалар ўқиш билан баробар, шу соҳадаги терминология масалалари билан ҳам астойдил шуғулланишга тўғри келди. 1962 йили “Механизм ва машиналар назарияси” фанидан олий техника ўқув юртлари учун дарслигимнинг

биринчи нашри ўзбек тилида “Ўқитувчи” нашриётида чоп этилди. Академик М.Т.Ўрозбоев бош муҳаррир бўлди. Катта домлам, И.И.Артоболевскийнинг икки йўриқ-топшириги бажарилди.

1961 йилда мени Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясига ишга чақиришди. Академия президенти, академик Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаев “Механизм ва машиналар назарияси” лабораториясини очишни таклиф қилди. Рози бўлдим. Бу ишда Механика институти директор муовини, техника фанлар доктори, профессор А.А.Каримов жонкуярлик қилди. Ниҳоят 1961 йил 12 июнда лаборатория очиш ҳақида Ўз Р.ФА президентининг фармойиши чиқиб, мени шу лаборатория мудури этиб тайинлашди. Устоз И.И.Артоболевскийнинг учинчи йўриқ-топшириги ҳам бажарилди.

Менинг номзодлик диссертациямда ипак газлама тўқув станокларининг автоматлаштирувчи механизми кинематикаси ва динамикаси масаласи ўрганилган эди. Бунда тўқув автоматларининг пухта ишлаши назарияси ва унумдорликни ошириш муаммолари ишлаб чиқилган эди.

Лабораторияда терим машиналарининг иш унумини ошириш илмий асослари яратилди. Янги мосламалар барпо этилди. Ишлаб чиқаришдаги мазкур янгиликлар назарий жиҳатдан умумлаштирилиб, дарсликка киритилди. 1965 йили профессор бўлдим; 1968 йили Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясига мухбир аъзолигига сайландим. Шогирдларим кўпайди. 1984 йили ЎзР ФАнинг ҳақиқий аъзолигига сайландим.

Н.Р.: - Устозлар шахсиятидаги ва илмий фаолиятидаги қайси жиҳатлар сизда ҳавас уйғотади?

Ҳ.У.: - Аввало, ҳаёт энг буюк муаллим. Энди, илмдаги биринчи устозим М.Т.Ўрозбоев меҳрибонлиги, фикрлаш даражасининг сермиқёслиги, ўз илмини ниҳоятда теран билишлиги, назарий изланишларда регионал соҳаларга кўпроқ эътибор бериши билан мени ўзига ром этарди. Яна, домланинг ҳақиқатчи тўғри сўзлиги, шогирдларининг илмий тадқиқотлари учун ўзи мавзу танлашни маъқул кўриши менга ёқарди. Устознинг бу хусусияти шогирдларини чуқур

фикрлашга ўргатар эди. М.Т.Ўрозбоев ўз соҳасидан ташқари фаннинг фалсафий муаммолари хусусида теран мушоҳада юритиши шогирдларини маҳлиё этарди. Домлада илмий ташкилотчилик қобилияти зўр эди. У ҳақиқий педагог, олим, жамоат ва давлат арбоби эди.

Иккинчи устозим, академик И.И.Артоболевский забардаст олим, кишиларга ғамхўр, жуда ҳам юқори маънавий-ахлоқий маданият соҳиби бўлган пок инсон эди. Ўз ҳаётининг ажралмас қисми бўлган аниқ фанларнигина эмас, яна адабиёт, музика, санъат, маданият, тарих, фалсафа соҳа-тармоқларини ҳам бир олим, етук академик даражасида мукамал билган, уларнинг долзарб муаммолари хусусида баҳслар юрита олиш даражасидаги комил инсон эди. Унинг кишилар билан ўта фасоҳатли муомала маданияти менда чуқур ҳайрат ва ҳавас уйғотган эди. Механизм ва машина илмининг даҳоси эди. Яна бир ҳайратланарли хусусияти, бу келажакни олдиндан кўрсатиб бера олувчи илми карам соҳиби эди. У феъли кенг, бағоят бой ҳаётий тажрибага эга олим эди. Устознинг шогирдларига дўстлиги, меҳрибонлиги ва талабчанлиги алоҳида бир суҳбат мавзуи. Ҳар икки бетакрор устозлардан кўп нарса ўргандим.

Н.Р.: - Одатда одамлар дўст тутинганда, ўзида йўқ фазилатларни бошқа бир кимсада топганлиги ёки ижодий маслак, эътиқод, фикрлаш ва дунёқарашдаги муштарак томонлар уларни яқинлаштиради. Сизнинг дўстларингиз кимлар, улар билан сизни бирлаштирган хусусиятларни нималарда кўрасиз?

Ҳ.У.: - Болалик йиллари орттирган дўстим, ёзувчи Аъзам Мирахмедов эди. Бир мактабда ўқиб, кейин қадрдонлашган эдик. Унинг адабиётга, бадиий таржимага қизиқиши менда ҳам рағбат уйғотган эди. Бунинг самараси натижасида талабалик йилларимда Кпроленконинг "Кўр музикачи" асарини ўзбек тилига таржима қилган эдим.

Кўп мулоқотда бўлган азиз дўстим драматург, профессор Турсун Собирий эди. Янги саҳна асарларини, киноларни бир кўргач, узск ва мароқли суҳбат баҳсларга берилардик. Беморларни гулларнинг ифори-атри билан, мусиқанинг ёқимли садолари билан даволаш ҳақидаги араб оли-

ми Ал Киндий фикрларини шифокор дўстларимга қайта-қайта таъкидлашни яхши кўраман. Гуллар таровати билан мусиқа садолари ўртасида нақадар оҳанграболик борлиги ҳақида дўстим, академик Абдуманнон Раҳимжонов билан баҳслашардик. Аммо бундай даволаш усулига ўтишдаги шароит билан боғлиқ масалалар уларни ўйлантириб қийнади. Асосан, ажойиб ҳулқ-атворли, ҳам феъли, ҳам фикри кенг, ўз соҳасини яхши биладиган билимдон кишилар билан суҳбатлашишни яхши кўраман. Ўзи пок, сўзи пок, беғараз инсонлар мени қизиқтиради.

Н.Р.: - Ота-онангининг қайси сабоқлари яшашда ва ижодий фаолиятингизда ёрдам бераёпти?

Ҳ.У.: - Мен бувам билан бувимни кўрмаганман. Отам ўқимаган бўлса ҳам уқган эди; ҳалол меҳнат билан кун кўришни яхши кўрарди. Бизни ҳам шунга даъват этарди. У кишининг суҳбатлари ҳикматли, маъноли бўларди. Шу боис ҳамиша кўнглимизни ром этиб, фикри-зикримизни жалб этиб турарди. Хусусан, дўст қадрига етишни, дўстга ҳиёнат қилмасликни, илм эгаллаш ҳар нарсадан улуғлигини доимо уқтирарди. “Ўзингизга бир чашма очиб олинг, - дер эдилар. - Яъни, ҳаётда ҳар ким ўз лаёқатига муносиб касб-ҳунар эгаси, илмли бўлиб, ҳалол маош билан покиза яшаш энг улуғ саодатдир. Ўзингиздан ошиб кетаётган кишиларга асло ҳасад қилманг. Интилиб, ҳаракат қилинг, ўша даражага етишиш учун меҳнат қилинг, худодан астойдил тиланг”, дер эдилар.

Онам доимо: “Олим бўлиш осон, одми бўлиш қийин”, дер эди. ғш улғайган сайин бу сўзларнинг нақадар чуқур маънога эга эканлигига ишонч ҳосил этасан. Отам, бу дунёнинг “бир мири камлиги” ҳақида кўп гапирар эди. Биз, бу нима деганингиз, деб сўрасак, ҳали бошинга тушганда билиб оласан, деб кўярди. Бойсини қайта-қайта сўраб, ҳоли-жонларига қўймаганларимиздан кейин охири тушунтириб берарди.

Падари бузрукворимиз ҳар гал овқатланиб бўлгач, дастурхонга фотиҳа ўқирди. Дуога қўл очиб, “кенг феъл, кетмас давлат, тани сиҳатлик ва хотиржамлик ато этсин” деб Қодир Эгамдан сўрар эди. Кафтларини юзларига тортар-

ди. Ана шу дуо орқали “дунё – бир мири кам икки” деган иборанинг маъносини айтарди: “ҳар ким кенг феълли, кетмас давлатли, тани сиҳат ва хотири жам бўлишини истайди. Аммо, бу тўрт нарса кишида бир вақтда мужассам бўлиши қийин. Улардан учтаси муҳайё-ю, тани соғ бўлмаслиги ёки хотири жам бўлмаслиги, ёхуд феъли тор бўлишлиги, ёки давлати кам бўлиши мумкин. Мана шу нарса дунёнинг бир мири кам, иккилигидир”.

Яна “бол ҳам тилдан, бало ҳам тилдан; бу тил оғизда жимиб ётган илондир, ёмон тебранса, чакмоғи аёндыр”, дер эдилар. “Сен ҳам, сиз ҳам бир оғиздан чиқади. Тил шундай бир нарсаки, уни эҳтиётлик билан тебратиш керак” деб насиҳат қиларди.

Ота-она сабоқлари – беқиёс илм; улар ҳаётингда бир умр ёруғ яшашга ўргатади.

Н.Р.: - Биринчи маошингизга ва стипендияга нималар ҳарид қилгансиз?

Ҳ.У.: - биринчи стипендияга бир қоп ун билан қатиқ олиб келганимда раҳматли онамнинг севинганлари ҳалиҳануз ёдимда. Фан номзоди бўлгач, биринчи маошимга онамга атаб пальто, рўзғор учун холодильник – музлатгич олиб келганман.

Н.Р.: - Студентлик йилларини эслаганда кимлар ва қандай дамлар хотирангиздан кўтарилмайди?

Ҳ.У.: - Профессор Қори Ниёзийнинг математикадан ўқиган маърузалари, Умар Ҳайём рубоийларидан ёд айтиб, талабалар диққат-эътиборини енгилгина эвириб олишлари шундоққина кўз олдимда.

Н.Р.: - Шогирдларингиз кимлар, улар фанга қандай янгиликлар олиб киришди?

Ҳ.У.: - Фан номзодидан академиклик даражасига эришдим. Шу орада бевосита раҳбарлигимда қирқдан ортиқ фан номзоди ва фан докторлари етишиб чиқди. Анвар Жўраев, Усмонали Нишоналиев, Файрат Қўзибоев, Камолхон Қаримов сингари техника фанлари докторлари, Қўркмас Иноғомов, Анвар Хўжаев, Саттор Муҳиддинов, Тўлебой Омонов, Анвар Байрамов, Абдукарим Усмонов ва ҳ.к. фан номзодлари номини алоҳида тилга олгим келади. Шогирдлар би-

лан биргаликда кечган изланишлар самараси ўлароқ бир қатор янгиликлар яратилди. Жумладан, импульсли механизмлар, ишқаланиш коэффициентини топиш мосламалари, ип йигириш, калава тўқиш, пахта тозалаш, чарм ишлаш машиналари ва ҳ.к. Шогирдларимдан И.Файзиев, К.Иноғомов мен билан биргаликда таркибий шпинделни ишлаб чиқиб ва ҳаётга жорий этганимиз учун 1989 йилда Абу Райхон Бериуний номидаги Республика давлат мукофотига сазовор бўлдик. Яна шогирдларимдан А.Жўраев, Қ.Каримов, З.Бобоев, Р.Каримов, Ж.Муҳамедовлар Ўзбекистон ёшлари мукофотлари билан тақдирланганлар.

Н.Р.: - Бадий асарларни яхши кўрасизми? Улар илмий фаолиятингизда қай даражада фойда беради?

Х.У.: - Шеър машқ қилишни севаман. Яна битта саҳна асари ҳам ёзган эдим. Аммо саҳна юзини кўрмади. Бадий асарлардаги одамлараро муносабатларни акс эттириш жараёни билан илмий ихтироларни юзага чиқариш ҳолатлари ўртасида ўхшашлик борлигини сезиб тураман. Ҳазрат Алишер Навоий камтарликни дорбоз қўлидаги лангар чўпга қиёслаши механикадаги мувозанат қонунига ўхшайди. Бадий асарлар мутолааси, шеърый машқлар янги-янги илмий-назарий изланишларга илҳомлантиради. Завқ билан олиб борилажак талқинларга ёрдам беради.

Н.Р.: - Олим учун қайси фазилатларни, айниқса, қадрлайсиз?

Х.У.: - Олимнинг одиллиги-ю покдомон ахлоқи, ташқи ва ички дунёсининг бирлиги, оиласига, фарзандларига эътибори ҳамиша ибратли бўлиши керак. Ўз фанимдан ҳаётий маънолар чиқариш, қийин муаммоларни содда тилга ўтказиб сўйлаш, ҳар нарсадан, воқеа-ҳодисалардан механика қонунларига ўхшашлик борлигини пайқашга интилиш завқимни тоширади. Буларнинг ҳаммаси мени кичик бир назариядан амалий натижалар чиқаришимга илҳомлантиради.

ЁН ДАФТАР ҲОШИЯСИДАГИ ШУЪЛАЛАР

Ҳалим Усмонхўжаев билан бир неча суҳбат ўтказишни кўнгиллаган эдик. Бетобликлари боис ўн етти банддан иборат сўровлар жавобсиз қолди. Лекин ён дафтар ҳошиясидаги ловуллаган фикр-мушоҳадалар дилларга ҳарорат бағишлайди. Устознинг бетакрор шахслигидан, маънавий-интеллекти теран ва бойлигидан, илмий-назарий ҳофиза кўлами сертармоқ ва сермиқёслигидан далолат беради.

Агар, илм-фан кишилари томонидан халқ меҳнатини, юмушларини осонлаштирадиган, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширадиган принципиал янги техника яратилмас экан, жамият ҳаёти бир жойда депсиниб қолади. Илм-фани камол топмаган давлат охир-оқибат таназзулга юз тутади.

* * *

Орамизда шундай “олимлар” борки, номи улуғ-супраси қуруқ, янги ғоянинг кўчасига ҳам яқин йўламайди.

* * *

Ҳар бир соҳа ва тармоқда янги механизм ва мосламалар яратиш устида ишлаш, изланиш бош аъмолинг бўлсин. Стереотиплар - жилмасдан бир жойда югуришдан бўлак нарса эмас.

* * *

Таваккал – ботирнинг иши, деган гап бор. Илм-фанда жасоратли таваккал билан омад – қушнинг икки қаноти-дек гап. Бусиз янгиликнинг юзага чиқиши дарғумон.

* * *

Миллий мустақилликсиз том маънодаги ўзаро ҳамдўстлик ва ҳамкорлик юзага чиқмайди.

* * *

Консолидация - жипслашиш, устоз билан шогирдлар куч-ғайрати, илмий салоҳияти ва ғояларининг бирлаштирилиши ҳар қанақа тоғларни талқон қилиб ташлайди.

* * *

Стагнация – шу пайтгача кўпроқ иқтисодда қўлланилар эди. Ишлаб чиқаришдаги, савдодаги касодга учраш гапирилди. Энди, илм-фандаги ғоялар тахчиллиги, касодлиги – жамиятнинг ноқобиллигидан, аслида.

* * *

Илм-фан мактаблари – бамисоли қайроқ тош. Бир-бирига суйкаланиб эмас, ишқаланиб яшайди. Натижада учқунлар чатнайди, алангалар ҳосил бўлади. Бу – чинакам илмий мактабларнинг яшаш тарзи, ҳаётининг моҳияти. Шу тарзда улар бир-бирини инкор этмайди, аксинча, бир-бирининг умрини узайтиради.

* * *

Квитэссенция – бирон-бир нарса ёки тушунчанинг моҳияти, мағзи экан. Демак, ғоялар инсонни маънан ва ақлан камол топдиришга хизмат қилиши керак. Фикри билан кўнгли гўзал одам, бу – ҳаёт гули, тириклик гултожидир.

* * *

Концепция – рассом, шоир, ёзувчи, сиёсатчининг қарашлари системаси; фикр юритиш усули экан; бу аввало, Олам ва Одамни, табиат ва жамиятни англаш, тушуниш ҳамда тушунтириш билан боғлиқ. Бу-ҳар қандай ижодий изланишлар юраги. Концепциясиз олимни юраги йўқ одамга ўхшатиш мумкин.

* * *

Олим ижоди халқ мулкига айланиши лозим.

* * *

Омад келса, шиша билан темирчининг сандони синдирилибди. Омад кетса, аталадан тиш синибди.

* * *

Ҳақиқат (фан) ҳеч қачон у ёки бу моделлар қолипига сиғган эмас. Ва лекин, моделларсиз - фан ҳақиқатларини ўрганмоқ маҳол.

* * *

Хўш, диннинг ўзи нима?

Дин-тарих, тажриба, маърифат ва донишдир; дин-илм-дир, илм-диндир. Дин-меҳр ва шавқат, инсоф ва диёнат; инсоният ўзи устидан ўрнатган олий назорат.

* * *

Художўйга Худо бор, худосизга Худо йўқ. Кўзи очиқлар худони кўради, кўнгил кўзи юмуқлар Худони кўрмайди.

Жонли ва жонсиз табиат унинг жилвасидир. Шуъласи оламни чуллаган. Инсон ҳар гал унинг шуъласига ўзини солиб, ўзи-ўзига баҳо беради. “Худоё, - дейди у, - тирик жон ато этганига, инсон қилиб яратганига Шукр! Лекин мен ана шу ҳимматингни оқлаяпманми? Меҳру мурувватингга муносиб яшаяпманми?”. Шундай дейди-ю, яна юксакка, камолотга интилади...

* * *

Фанда ёлғиз олимлар бўлмайди. Муттасил ўз-ўзини янгилаб борадиган, ўзини инкор қиладиган, ўзлигини кашф этадиган ва ўз-ўзидан қаноат ҳосил қилмайдиган том маънодаги илм-фан яшаб қолади.

ҲАЁТ МАЗМУНИ

Ҳаёт нима, турмуш нима, ўйладингми сен?
Бахтинг нима, роҳат нима, тушундингми сен?
Роҳат деймиз ва бахт деймиз, улар нимадир?
Чуқур ўйлаб кўргин дўстим, улар кимгадир?

Эй дўстларим. Ўйланг буни қаримай туриб,
Ёшлик афзалликлари аримай туриб.
Ёлғиз ўтсанг, бу хаёллар сенга бўлар пуч,
Бу орзуга етишликда аёллардир куч.

Билсанг, аёллардан аёлларни фарқи бор,
Адашмагин, пок аёлга керак эътибор.
Ўйла дўстим, меҳр-шавқат сочилмас ерга,
Униб ўсгай пок-беғубор диллар тўрида.

Эй, Ҳалимий, сен ўртага солган бу гаплар,
Адашмаслик малҳами-ку, дўстлар билсалар.
Бахт ҳам шу-ку, роҳат ҳам шу, улар сезсалар,
Ҳаёт ипин пухта боғлаб бардам юрсалар.

ИХТИРО, КАШФИЁТ, ФАН

Биз яшаймиз тилсимлар аро,
У тилсимлар табиат ичра.
Ихтиро-ю кашфиёт,
Табиатнинг зарраси эзур.
Бу заррани инсон ўрганиб,
Ўзлаштириб, унга қайтарур.
Фан олами ёшлар биландур,
Улар топур тилсимот сирин,
Агар ихлос этилса фанга
Яширин сир қолмас, очилур.

УСТОЗ ВА ШОГИРД

Хуш бўлса шогирд ҳаёти баркамол устоз билан,
Қувнаса устоз кўриб, шогирдларин парвоз билан.

Дема ани шогирд дебон устозидан зўр бўлмаса,
Дема они устоз дебон, гар шогирдга тўгон бўлса.
Устун бўлиб, иззат қилиб юрса шогирд устозини,
Шунда улар қолдирурлар авлодга зўр достонини.
Эй, Ҳалимий, сен қувонгин, сенда бордур шогирдлар,
Бу – Ғайрату, бу – Анвару, Камолхондек лочинлар.
Ўтар давр, келар замон машинани бошқариш,
Шунда қилган илмий ишга топилгайдур зўр ҳурмат.

ТИЛСИМОТ

Бахтли ҳаёт нима ва роҳат нима?
Севги ўзи нима, муҳаббат нима?
Умр ўзи нима ва меҳнат нима?
Фаровон яшашлик мазмуни нима?

Тўртлик заминда тилсимотли ғор,
Уни эгаллашнинг шартли сири бор.
Аввало ўзига мос ҳунар топиш,
Сидкидилу қунт бирла иш бошлаш.

Севги-муҳаббатнинг муҳим шarti бор,
Ўзингга мос ҳамдард танлашинг даркор.
Шунда бахту омад ёр бўлғай бизга,
Меҳрли фарзандлар бор бўлғай бизда.

Ҳалимий розидур, билсанг ишингдан,
Ўйланиб қадам бос, ҳар бир изингдан.
Кетмас давлатингдан ва роҳатингдан,
Меҳнатингдан, келган бахту тахтингдан.

АБДУЛҲАЛИМ ТОҒАМИЗГА САЛОМ

(50 ёш табриги)

Ассалом деб таъзим айтай, шуъла-афшоним, тоғам,
Барчамизга меҳрибон ҳам шавкату шоним, тоғам.
Дунёда шуҳрат топдингиз, топдингиз сиз яхши ном,
Ул гўзал Москвада турган – биз жиянлардан салом.
Лутфингизга тан берурмен, танда сиз жоним, тоғам,
Ҳулқингизга қул бўлурмен, давру давроним, тоғам.
Аҳли-илмлар даврасида бўлдингиз соҳиб калом,
Лайли-Мажнун ҳам қизидан – биз жиянлардан салом.
Ифтихор-ла сўйлагайлар мадҳингиз дўстлар бари:
Меҳру шавқат, кадр қиммат, оқибат мавзулари,
Табрик этмак, меҳрибоним, вожибим-бурчим эрур,
Олқишлайман тоғажоним, ушбу хат – йўлчим эрур.
Гусса-ғам кўрмангиз асло, сизга сурур ёр бўлсин,
Азизлар умрин кўринг-у, сизга ғурур-ор бўлсин.
Маърифатпарварлигингиз айласинлар эҳтиром,
Иззатингиз истагувчи – биз жиянлардан салом.
Замонанинг зайли бирлан бунда биз бўлдик муқим,
Гуллар тутиб изладик биз ассиротал – мустақим.
Абқарият шодасида битта маржоним, тоғам,
Сарви гуллар сақлагувчи пок посбоним, тоғам.
Анжуман жам бўлган онда бизни эсланг, ёд этинг,
Лирик куйлар чалдириб дилларни хандон, шод этинг.
Олмахону Алижон ҳам Сойибжонлар куйласин.
Мавлудахон чалсинлар-у, раққосалар ўйнасин.
Элмираю Сирожия, Нурпошшалар шу дамда,
Латофатли умр йўлдошингиз – аммам ва ҳамда,
Лочин ўғлон – Амирсаид ва Пошшалар бор бўлсин,
Икки дунё барчангизга бахт-саодат ёр бўлсин.
Ёшу қари, ёру дўстга йўллаб самимий салом,
Шамсуддин, Шоира, Ситоралар табриги тамом.

(1969 йил ноябрь)

СЎЗ – ХОТИРА (хотима ўрнида)

Абу Райхон Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида ҳикоя қилишича, Шарқ донишмандидан: одамнинг одамлиги нима билан, деб сўрашибди. У:

Энг кичик икки аъзоси – тили ва дили билан, деб жавоб берган экан.

Тил ҳам дил ҳам сўзда аён. Фикрга йўғрилган ҳар бир ёмби сўз кўнгиллардан сув ичганлиги боис нур мақомига эришади. Шуъла сочиш салоҳиятига эга бўлади.

Сўз, бу – Нур. Нур эса, ёлғиз ёруғликдан иборат эмас. У одам билан ўн саккиз минг олам кўнглидаги жамики ранглар энагаси. Шу маънода, ёмби сўз ҳамиша нурнинг соҳир истеъдодини ўзига юқтиришга, юрагига сингдиришга интилиб яшайди. Сўз – алангалар ҳосил қилиб ёнган аснолардагина илоҳий нурнинг шуъласи дилига инган, кўнгил боғларида куртаклар тугган бўлади.

Сўз, бу – кимларнидир соясига тўшаладиган кўрпача эмас. Сўз шундай бир илоҳий каломки, у карнайлар садоси-ю, сурнайлар навоси, булбуллар хониши-ю, жийда гуллар тароватини, тоғлар виқори-ю осмонлар салобатини, ҳаётнинг иссиғи-ю созуқларини, дунёнинг теранлиги-ю банданинг тубанликларини ўзида мужассам этади. Сўзлар тоғнинг худи ўзимаң, дея кеккая бошласа, қанот чиқарган кумурсқалар қошида ялтоқланиб мадху-сано ўқиса, кимларнингдир оёқларидаги пайтаваларига айланса, ёмби сўзнинг пешонаси шўрлангани шу. Кўзларини кум босгани шу. Қулоқларига зил қўрғошин қуйилгани шу.

Ёмби сўз шунинг учун ҳам нурки, у қозонларда қайнамайди, нафси ўпқонларга емиш бўлмайди. Ўчоқларда кулга айланмайди. Бўла-болишлар мисоли кимларнингдир биқинида бўғилиб, димиқиб ётмайди. Ёмби сўз ёлғиз Ҳақни билишга, Ҳақни танишга, ва Ҳаққа топинишга ҳақли. Ўн саккиз минг олам сир-синоатларини, Раббимнинг шафоатию шарофатларини улуғлаш жараёнида мўъжизалар яратишга, ёруғликка айланишга ҳақли. Офтоб – Оллоҳ таолонинг назари. Қоронғи ерғўлалардаги, деворлар қавагидаги қурт-

қумурсқалар ҳам нурни кўриш учун, ундан баҳра олиш учун пўканак босган мағораларидан чиқиб келади. Нурга пеш-воз ошиқади.

Эзгу сўзнинг ана шундай оламгир салоҳияти бор. Одам билан олам нурли сўзга бағрини очади. Илоҳий сўздан ёруғ заковат шуълаларини симиради. Зеро, бизлар бир ўткинчи сайёҳлар мисол, бизлардан фақат Сўз қолгуси ёдгор.

Ана шу аснолардан бошлаб Сўзлар хотирага айланади. Ҳаётимизга ўзгача файз бахш этади. Энди, у биз билан бирга яшай бошлайди.

Академик Ҳалим Усмонхўжаевнинг тадқиқотлари, илмий-назарий гоёлари, рисоалари маънавий-интеллектуал дилбандларидир. Илм боғида ундирган тафаккур дарахтларидир. Дарвоқе, фикрлар ҳам фарзандлар сингари туғилади. Кўнгилнинг исми бўлиб, зурриёдинг бўлиб қадам ташлайди. Ўзлигини эл-юртга танитади. Ва демакки, сенинг номингни мулки борлиққа ёяди.

Гуллар шаклию ранги билан, баргларининг тузилишию таровати билан ўзаро фарқланади; бир-бирларидан ажралиб туради. Фикрлар ҳам шунга монанд. Сўз одамнинг юзи. Ҳар бир олимнинг фикрлаш тарзию таҳлил йўсини, тадқиқотию тафаккур маданияти бир-бирига ўхшамайди. Нафақат олимлару адиблар, санъаткорлару ижодкорлар, ва умуман, ўзлигига эга бўлган ҳар бир шахс сўзлар орқали ўзлигини аён этади. Сўзлар бағрида яшаб қолади. Академик Ҳалим Усмонхўжаевнинг ижоди бунга гувоҳ. Уларда устоз олимнинг юрак тафти, кўнгил муҳри, дил изҳори бор.

Айтиш мумкинки, сўзлар ҳам юлдузлар мисол чарақлаб ёнади, шуълалар сочади, ёғдулар таратади. Осмонда юлдузлар учса, кимнингдир ҳаёт шаъми сўнди, тириклик иплари узилди, деган ўй кўнгилдан кечади. Бу, аслида, зоҳирий таассурот. Ўша юлдуз шуъласи осмонлар бўстонидаги нур боғларига, туйғулар гулзорига сингиб кетади. Ушқдек зарра юлдузлар қаҳқашонини обод этган ёруғликнинг бутунлигини ташкил этади. Йўқ, юлдузлар нури йўқликка юз тутмайди.

Кўнгиллардан қанот боғлаб учиб чиққан ёмби сўзлар ўз соҳибидан кейин ҳам яшаб қолади. Унинг умрини давом эттиради. Боиси, сўзлар эзгулик, ҳақиқат, гўзаллик тимсолига айлангани учун ҳам йиллардан йилларга, асрлардан асрларга ўтади. Ўз соҳибининг саломини келажак насллар юрагига экади.

Ахир, мўйсафид мозий шоҳид-ку. Аждодларимиз оши-ни ошаб, ёшини яшаб, фоний дунё эшигини ёпганча боқий дунёга тушиб кетдилар. Бироқ, уларнинг маънавий ҳаёти, тафаккури офтоб нурларига айланиб, бутунги кунларимизни ёритапти. Келажак йўлларимизга ёғду сочиб турибди. Ҳар бир авлод ўз руҳий эҳтиёжига қараб гоҳ ҳовучлаб, гоҳ пақирлаб, гоҳ тўшини очиб баҳра олаяпти, озиқланапти.

Уларнинг жисми ёлғиз қолган эса-да, эзгу амаллари, қутлуғ ишлари, ҳақ сўзлари авлодлар ҳаётида давом этапти. Биз билан бирга, ҳамкор ва ҳамнафас яшаб келаяпти. Хусусан, кунлару тунлар, тонглаву шомлар монанд, осмону замин мисоли ёмби сўзнинг ҳам нигоҳи ёниқ. Дилларда фикр боғларини гуркиратиб яшнатаверади. Туйғулардан иборат ифори-бўйларини таратиб, баҳри-дилларни очаверади.

Туғилиш – ўлим сари қўйилган дастлабки қадам. Ва лекин, ёмби сўзлар ўлимни танимади, билмади ҳам. Бу ёруғ очун Гўзаллик, Ҳақиқат ва Эзгулик асосига қурилгани боисидан ҳам ҳеч ким ҳаётдан безмайди. Яшаган сайин яна яшагиси келаверади. Ёмби Сўзлар ҳам ўз соҳибининг кўнглини тарк этгач, ҳаётнинг ўзига айланади. Маънавий оламнинг бир бўлаги бўлиб қолади.

Илмий-назарий ғоялар ҳам ҳаётни, умрларни янада гўзаллаштиришга йўналтирилган моҳияти билан боқийликка даҳлдор. Кўзимиз кўрган ва нигоҳимиз қамрай билмаган, шууримиз англаб етган ва илғай олмаган бару баҳрлар, ўн саккиз минг олам сўзлар бағрига сиғади. Бу очунда ёвузликдан, қабохатдан, риёдан бўлак ҳамма нарса униб-ўсади; гуллайди, мевалар тугади. Илмий ғояларнинг гўзаллиги-ю умрзоқлиги ҳам шунда.

Илмий ғоялар атроф-теварегимизни ўраган табиат ва руҳоният сирларини англашга, инсон тирикчилигининг моҳи-

ятини кашф этишга сафарбар этилганлиги боисдан ҳам гўзал. Гўзаллик, аслида, илмий-назарий ғояларнинг ҳам ватанидир. Янги-янги нуқтаи назарлар, муҳокама-мушоҳадалар ана шу ўлканинг саррин шабадалари, маржон кўзли булоқлари, серғулув дарёларию сокин кўлларидир.

Мўйсафид Шарқда чақалоқларнинг танглайини илоҳий сўзлар, табаррук дуолар ва ёруғ тилаклар билан кўтаришди. Эзгу амаллар она сути билан чақалоқларнинг вужуд-вужудига сингади. Шу боисдан ҳам сўзнинг ватани гўзалликдир.

Академик Ҳалим Усмонхўжаевнинг илмий-ижодий фаолияти гўзалликнинг умрини узайтиришга қаратилган. Шу маънода, илмий ҳақиқатлар ҳам нурнинг жамолидир.

МУНДАРИЖА

Академик Ҳалим Усмонхўжаев ҳаёти ва фаолиятининг асосий саналари.....	4
Муаллифдан.....	7
Фикр - кўнгил нури.....	9
Нур ёруғликнинг уруғи.....	13
Усмонхўжа отанинг шажара томирлари.....	31
Қалб қирралари – тафаккур жилолари.....	32
Санжар Сиддиқ – жияни тақдирида.....	63
Маънавият сарчашмалари.....	82
Ён дафтар ҳошиясидаги шуълалар.....	89
Сўз – хотира(хотима ўрнида).....	95

Нўъмон Раҳимжонов

Нур-боқийликдур эссе

Муҳаррир: Б. Эргашев
Техник муҳаррир: И. Гончарова
Компьютерда
саҳифаловчи: Д. Раҳматуллаева
Дизайнер: И. Гончарова

Босишга 27.08. 2004 йилда рухсат этилди. Қоғоз бичими 84x108 ¹/₃₂. Босма табағи 6,25. Адади 500 нусха. 45-сонли буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги
хузуридаги «Адолат» нашриёти.
Тошкент шаҳри, 700170, А. Муҳиддинов кўчаси, 26-уй.

«OFSET PRINT» босмахонаси.
Чўпонота кўчаси «М» мавзеси.
«Ўзқишлоқлойиҳа» МЧЖ.